

Mészáros Tibor

Az élet orgazdája az ember

Vágy a teljes életmű után. Gondolatok Márai Sándor *Föld* című művének részletei kapcsán

A kommunista diktatúra évtizedeinek és Márai Sándor ebből következő elvi hozzáállásának köszönhetően az író életműve évtizedeken keresztül csak családi könyvespolcokon, antikváriumok mélyén vagy turistapoggyász részeként az országba csempészve juthatott el az olvasókhoz. Az író halála és a rendszerváltozás után ez a helyzet gyökeresen megváltozott: megkezdődött művei kiadása, ezzel párhuzamosan elindult a hatalmas korpuszt jelentő életmű kutatása, s a '90-es évek végén az európai, majd a világ által ismert és elismert íróvá vált. Időközben hazaérkezett hagyatéka, mely újabb lehetőségeket jelentett az életmű megismerésében. Ma, csaknem két évtized távlatában talán már nem elhamarkodott lépés egyfajta mérleg készítése az eddig történekről, ugyanakkor szükséges is ez, hiszen bennünk él a teljesség utáni vágy, s ehhez azt is látnunk kell: mi áll mögöttünk és mi várat még magára. Ezért jelen tanulmányunkban megvizsgáljuk a *kiadás* és *kutatás* által elért eredményeket, az író sok tekintetben máig megmagyarázhatatlan *sikerét*, mely páratlan a magyar irodalom utóbbi évtizedeiben, s egy általunk fontosnak ítélt mű részleteinek közlésével szeretnénk hozzájárulni az életműben található fehér foltok eltüntetéséhez.

Az alábbiakban számba vesszük tehát a kiadás és kutatás jelenlegi helyzetét, egy bővebb betekintést nyújtunk az 1998-ban elindult világsikerre és okaira, „leltárt készítettünk” a címről, vagy csak egy-két szövegrészletből ismert művekről, végül (rövid tanulmány kíséretében) bemutatjuk a *Föld* című, csak töredékeiben fennmaradt regény valamennyi fellelhető részletét.

I. Az ismert és ismeretlen Márai(k). Helyzetkép tizenhét év után (kiadás, kutatás, siker)

a. Kiadás: Az író életművét a halála utáni évben, 1990-ben azonnal elkezdték kiadni. Kezdetben az Akadémiai és a Helikon Kiadó adta ki műveit, később (máig) már csak a Helikon Kiadó teszi ezt. A teljesség kedvéért említjük meg a szegedi Lazi Kiadó által publikált három publicisztikai kötetet¹, a Prológus Kft. által megjelentetett színműveket² és az Interpopulart Kiadó *Bolhapiac* című kötetét³, mely az eredeti megjelenés szűk válogatása.

Hamarosan megjelenik Márai minden, kötetben korábban megjelent műve, ehhez *Bolhapiac* című kötete eredeti, 1934-es kiadása, színművei (*Kaland*, *Varázs*) és egybegyűjtött interjúi hiányoznak. Utóbbiból megjelent ugyan egy válogatás a Bíbor Kiadó gondozásában⁴, de a szerkesztés nem volt elég körültekintő, így az író néhány lényeges

megnyilvánulása kimaradt a kötetből. Három kötetben látott napvilágot a korábban csak periodikában olvasható elbeszélések gyűjteménye⁵, így e műfaj írásai teljességgel hozzáférhetővé váltak. Úgy véljük, hogy immár valamennyi ismert verse megjelent⁶, nyugodtan lehetne az „összegyűjtött” helyett az „összes versei” címet adni a Helikon által megjelentetett kötetnek. Ami ezután előkerül, ugyanolyan irodalomtörténeti felfedezés, mint ha egy új Kosztolányi-művet találunk.

Egy kötetben megjelentek az író rövid „bölcseleti” írásai, s nem csupán a három ismert kötet (*A négy évszak, Ég és föld, Fűves könyv*), hanem az ezekből kihagyott jegyzetek is, melyek a folyóiratokban közölt lapszámokban még szerepeltek.⁷

Míndemellett publikálásra vár *A Teljes Napló* sorozata; kiadásának szükségességét több szempont is indokolja. Egyrészt az író életében válogatott feljegyzései kerültek a „gyűjteményes naplókba” (pl. *Napló 1945–1957*)⁸, melyeket gyakran stilizált, néha átírt. (Az emigrációs „kereslet” lehetőségei is a gyűjteményes kiadást indokolták: egy kötet maximum 1000 példányban jelenhetett meg...) Másrészt az *Ami a Naplóból kimaradt*⁹ című sorozatban csak hat kötet jelent meg az 1945–1955 közötti időszak kihagyott jegyzeteivel 1992–2003 között. Ezek elvileg kiegészít(h)ették volna az alapkiadásokat, de sem a bejegyzések eredeti sorrendjére, sem teljessé kiegészítő voltokra nem derült fény, ráadásul semmilyen jegyzetapparátus nem segítette a könnyebb tájékozódást. A *Teljes Napló* célja, hogy valamennyi bejegyzést, eredeti sorrendben, kihagyás nélkül, az ott lévő dátumokkal (amennyiben az szerepel a kéziratban) közölje. (Érdekes vállalkozás lenne legalább válogatva megjelentetni az író és felesége naplójának eseményeit, például párhuzamos oldalakon közölve, bizonyára teljesebb és realisabb képet kaphatnánk Márai életének néhány rejtett momentumáról.)

Fontos feladat az író napilapokban megjelent tárcáinak és cikkeinek közreadása reprezentatív és bő válogatásban, melyet elkezdett ugyan a Lazi Kiadó (*Kitépett noteszlapok; Március; Aranyidők*), azonban mindezt jegyzetek nélkül tette, s először egy tematikus kötetet megjelentetve (*Kitépett noteszlapok – németországi írások*), majd a második kötetben 1918-tól újrazedte a cikkek közlését. Emellett megjelent a *Japán kert* című kétkötetes válogatás¹⁰, mely az író *Kassai Napló*ban 1918–1929 között megjelent cikkeiből készült. A Helikon Kiadó 2008-ban kezdi el Márai publicista életművének kronologikus kiadását, mellyel szeretné hozzáférhetővé tenni újságírói tevékenysége legjavát. (Elsőként az 1925–1927 közötti cikkekből összeállított kötet jelenik meg a 2008-as Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválra, mintegy folytatva a Lazi által befejezett évnél.)

Ennek „emigrációs megfelelője”, a Szabad Európa rádióban felolvasott beszédeinek (1951–1967) széles körű válogatása teheti teljessé az író életművének közkinccsé tételét. Tizenhét év terméséről van szó, s ezek között is akad bőségesen színvonalas és érdekes szöveg. (A teljesség kedvéért megemlíthjük egy levelezéskötet-sorozat megjelentetésének lehetőségét is, de a levelek közül nagyon sok még magánkézben van, illetve soknak bizonyára még a létéről sem tudunk. A Márai-hagyatékban őrzött levelezés megjelentetése meglehetősen egyoldalú lenne: elsősorban természetesen a hozzá írott leveleket vehetjük kézbe, csak néhány általa elküldött levele másolatát találhatjuk meg itt. E műfajban már megjelent a Szónyi Zsuzsával, Simányi Tiborral és Simonyi Imrével¹¹ folytatott levelezés teljes anyaga.) Így tehát egyre kevesebb mű marad az ismeretlenség homályában, ugyanakkor néhány valószínűleg már sohasem lesz teljes: ezeket mindössze egyes részleteiből ismerjük, melyekről alább részletesen szólnunk. Természetesen ismeretlen művek kézírata bármikor előkerülhet, de a „zaklatott” Márai-életút miatt erre elég kevés esély van. Végül két német nyelvű, magyarul eddig ki nem adott művére utalunk: a *Viadal* című, kéziratban maradt drámájára és a *Der Wind kommt vom Westen*¹² című útikönyvre, mely német nyelv-

területen több kiadásban megjelent. Kiegészítő jelleggel említjük az inkább távoli jövőben egy ikonográfia elkészítésének lehetőségét.

b. Kutatás (Kutatástörténeti vázlat)

Márai Sándor életében nem állt a tudományos kutatás középpontjában. Az íróról szóló írások 1948-ig elsősorban könyvismertetésekhez köthetők, melyek elismerve vagy elmarasztalva, de irodalmunk kiemelkedő személyiségeként tartják őt számon. A bírálatok elsősorban stílusát, politikai vagy polgári magatartását veszik célba. Bálint György, Szerb Antal vagy Örley István értő kritikái íróik kiváló meglátásai révén esszének is tekinthetők. Nagyobb lélegzetű tanulmány csak kevés született, például Kovács Endre 1943-ban napvilágot látott, összefoglaló jellegű munkája tartozik ide, mely különnyomatban is megjelent.¹³

1945 után az ideológiai indíttatású kritikák megjelenésével és uralomra törésével még ennyi elemzés sem születik, a folyóiratokat eluralják a Horváth Márton-féle sommás „elemzések”; *Babits halotti maszkja* című írásában például „mellékesen” így ír Márairól: „A munkásírók nem írnak, mert elvették tőlük azt, amit gyűlölhetnek: a fasizmust és demokráciánkban »nem találták még meg« azt, amit szerethetnek. A túlsó oldalon már inkább próbálgatják az írók a kevés újságpapíron tollukat. A polgári írók legöntudatosabbja, Márai már nyilatkozik. Ígéri, hogy kiszáll az elefántcsonttoronyból és megírja az »Egy polgár vallomásai«-nak harmadik kötetét. Hibátlan mondatokat mond a Dunába zuhant hidakról és az Alagút halottairól, akiknek ég felé mered a szemük. Szavai és mondatai szépek, mint a zöld és aranylő legyek, amelyek rászállnak a hullákra.”¹⁴

Amikor 1948-ban az író elhagyta Magyarországot, addigra dehonesztáló megjegyzéseket illet (és kellett) írni róla. Az ötvenes években, a nem csak irodalmi boszorkányüldözések korában Pécsen például Márai Sándor műveit állították az Írószövetség irodalmi törvényszéke elé¹⁵. A vádat Abody Béla és Fábíán István képviselte, a védelmet Galsai Pongrác. (Mindezt annak apropójából tették, hogy 1954 májusában a *Művelt Nép* című lapban közölték a *Halotti beszédet* Tamási Áron válaszával együtt¹⁶. Különösen érdekes ez azért is, mert korábban csak a szovjet befolyású írók műveit „elemzték”, és elképzelhetetlen volt, hogy egy emigráns író műve kerüljön terítékre, akinek évek óta egyetlen sora sem jelent/jelenhetett meg Magyarországon.) A hatvanas években mindössze egy-két, az író renitens, veszélyes és dekadens voltát előtérbe állító tanulmány született: kritikusaink csak „egy magatartás széthullását” vélték felfedezni a kassai polgár életművében¹⁷. Egyedül Gyergyai Albert *Magyarok külföldön* című esszéje¹⁸ mert pozitívumot is írni Márairól. Lényeges változás a következő évtizedben sem volt észlelhető, csak óvatos próbálkozásokat tapasztalhattunk (például Rónay György kritikáit¹⁹ vagy Simonyi Imre 1972-ben közölt versét²⁰), irodalomtörténészeink mindössze néhány írásban emlékeztek meg Márairól. E tanulmányok írói elemzéseikben általában a két világháború közötti időszak népszerű kötetait állították előtérbe, és csak szűkszavúan utaltak az emigrációban született művekre (pl. Ferenczi László 1979-es tanulmányában²¹). Mindeközben az emigrációban, a hazájukat kényszerűségből elhagyók között egyesek a legnagyobb íróként tisztelték őt, míg mások latens baloldalt láttak benne, aki úriasan finnyás és sértődött megjegyzéseivel, különállásával mindig „gyanús” maradt.

Az író halálának évtizedében jelentősen megszorodtak a Márairól szóló elemzések, alapját képezvén a múlt század utolsó éveiben kibontakozó kultusznak. Különös alfejezetet képvisel ebben a győri *Műhely* című folyóirat, ahol 1981-ben a Nyugatról hazatelepült Vámos Imre *Magyar írók külföldön* című tanulmánya²² éppen a már említett *Halotti beszéd* kapcsán kibontakozó Márai–Tamási vitával foglalkozott. Ennek során újra közli a verset, és Tamási válaszát néhány, a hazai irodalompolitikai irányvonalnak megfelelő megjegyzéssel ellátva írását, így „szalonképesé téve” Márait. Két évvel később azonban ugyanez

(ugyanitt!) már nem sikerült Rónay Lászlónak, aki *A polgári világ alkonya – Márai Sándor tükrében*²³ című tanulmányával a legmagasabb vezetés figyelmét hívta fel magára. „Aczél György említette rosszállólag” Rónay írását, íróját önsorsrontónak nevezve...²⁴ Érdekes próbálkozás volt Szegedy-Maszák Mihály irodalomtörténészé, aki (Thassy Jenő szerint) már 1985-ben foglalkozott egy monográfia megírásának gondolatával.²⁵ Az író halála előtt, a rendszerváltozás első jeleként a hazahívó hangok is megszólaltak: szívesen látták volna idehaza az író és műveit egyaránt. Utóbbira Márai nem adott engedélyt a szovjet csapatok jelenléte és az egypártrendszer diktatúrája miatt. Halálakor a nekrológok megnyílése is jelezte: Kassa szülőltje több mint négy évtized önkéntes száműzetés után az érdeklődés középpontjába kerülhet.

A múlt század utolsó tíz évében valóságos publikációs robbanás következett be: 1990 júniusától könyveit újra kiadták idehaza, Furkó Zoltán jóvoltából megjelent az 1988-ban készült beszélgetéskötet²⁶. Napvilágot látott két „monográfia”²⁷ – Rónay Lászlóé, mely csak 1948-ig tárgyalja az életművet, valamint Szegedy-Maszák Mihályé, mely elsősorban tanulmányfüzér. E kötetek érdeme az, hogy elsőként tettek kísérletet fontos iránymutatásokat rögzítő értékelésekre, az életmű irodalomtörténeti elhelyezésére, illetve kijelölték azokat az író személyével (Kassa, polgárság, Monarchia-élmény stb.), valamint íásaival (*Egy polgár vallomásai*, *Naplók*, *publicisztika*) kapcsolatos legfontosabb vonatkoztatási pontokat, melyek máig megkerülhetetlenek a Márai-elemzésekben. Már az életmű kérdéseinek körvonalazása is sejtette, hogy milyen hatalmas és izgalmas feladat vár az író kutatóira és olvasóira.

Ezt követően több kötet jelent meg Fried István, Lőrinczy Huba írásaiból, és tanulmányok sorában vizsgálja az újra felfedezett író az említettek mellett Poszler György, Szekér Endre, Pomogáts Béla, Kakuszi Péter. Fried István az életmű szubjektív pályaképet is elkészítette²⁸, de lemondani látszik a monográfiáról²⁹. 2007-ben sajnos elhunyt a monográfiára készülő Lőrinczy Huba, aki *Az emigráció jegyében* című tanulmánykötete előszavában³⁰ vázolta nagyszabású vállalkozását „*A szerző immár monográfia írására készül, mely áttekintné Márai nagyepikai pályafutását...*”. Lőrinczy, aki Márai műveinek szisztematikus és alapos elemzője volt, biztosan megkerülhetetlen művet tett volna a Márai-kutatás képzeletbeli könyvespolcára.

Megszületett az író életművét teljességében feltáró életmű-bibliográfia³¹: az író műveinek, a róla szóló irodalomnak és a kultusz adatainak egyaránt helyt adó munka a monografikus és filológiai feltárásnak egyaránt alapját képezi; 12000 tételével lehetőséget ad a földrészekén és évtizedeken át ívelő életmű elmélyült tanulmányozására. (Jóllehet az adatok rendszeres és módszeres gyűjtése befejeződött, a 2003-as megjelenés óta 2500 új tétel gazdagítja az adattárat.) Számatlan elemzés jelent meg az író legfontosabb és legnépszerűbb műveiről, immár önálló kötetre elegendő tanulmány elemzi pl. az *Egy polgár vallomásai*, a *Föld! Föld!...*, *A gyertyák csonkig égnek* című írásokat. Örömmel üdvözölhetjük a művek nyelvészeti szempontú elemzéseit, hiszen Márai írásművészetének egyik varázsa (igaz, ez egyben gyengéje is) a stílus; ebben elsősorban Czetter Ibolya, Szathmári István, Tolcsvai Nagy Gábor és V. Raisz Rózsa írásai adnak eligazítást.

Kováts Miklós 1999 elején az *Irodalmi Szemlében* még jogosan ad hangot elégedetlenségének: „*Ismerkedünk az íróról szóló monográfiákkal, tanulmányokkal, lexikoni szócikkkel – és bosszankodunk. Minduntalan ellentmondásokba, tévedésekbe, hibákba, hiányosságokba ütközünk. Egy középiskolástól megköveteljük, hogy egy XVIII. században élt író életrajzi adatait pontosan idézze, de Márai esetében néha még egy tudományos monográfia adatában is kételkednünk kell.*”³² Ehhez társítható Fried István megállapítása 1992-ből, aki szintén „...*a megbízható Márai-életrajz hiányaira*” mutatott rá.³³ S valóban, meglehetősen sajátos sorsot sejtet mindez,

hiszen az író műveinek döntő többsége ismert, életrajzát is egyre pontosabban ismerhetjük. Mára többek között elkészült Rónay László „teljes”, csaknem hétszáz oldalas monográfiája,³⁴ megjelent a „Köszönöm a sorsnak, hogy ember voltam...”³⁵ című képeskönyv, mely az életrajzot illusztráló kétszáz fotójával gazdag betekintést nyújt a Márai-világba, és önálló kötet formájában adták ki az író németországi sikerét taglaló *Posztumusz reneszánsz* című gyűjteményt.³⁶

c. Siker³⁷

*Minden siker gyanús. Mit kezdjek a levélhordóm dicséretével? A derék ember, legjobb férj, atya, alkalmazott és honpolgár. De nekem nem a legjobb férj és honpolgár készséges és beleegyező megértésére van szükségem, hanem arra az öklharcra, melyet az ellenálló és beavatott, egyenrangú olvasóval folytatok. Nem lehet meghódítani a világot; csak meggyőzni lehet. A hódító, akit a világ keblére ölel, mindig önmagát adja fel; aki meggyőz, térdre kényszerít valakit vagy valamit, egy embert vagy egyfajta butaságot. Ezt a másik sikert keresem az életben, ezt a sikert, mely mindig csak személyes lehet: egy-egy lelket akar meggyőzni. Ez a legtöbb.*³⁸

Ha feltesszük a kérdést, sikeres író volt-e Márai, többszintű válasz adódik. Idehaza népszerű regényíró és publicista, a legjobban javadalmazott írók között tudhatjuk őt egy 1943-ban megjelent statisztika alapján (összes évi jövedelme 59 547 pengő, tiszta jövedelme 50 447 pengő volt az előző évben)³⁹. Az emigrációban előszeretettel aposztrofálják a legnagyobb élő magyar íróként, az emigráció vezetőjeként, noha ő maga mindentől és szinte mindenkitől elzárkózott. Személye körül itt is kialakult a rajongók és ellenzők táborra: vannak, akik az értékek őrzőjének tartják, mások indexre tennék műveit. Mindezekkel együtt egy-egy Márai-kötet megjelenése mindig a száműzött magyar szellemi élet kiemelkedő eseménye volt.

Maga Márai úgy tekintett a sikerre, hogy az író sohasem szavaival, hanem csak művével, magatartásával lehet „népszerű”, erre kötelezi őt hivatása. Önmagát nem tartotta sikeresnek, de közelebb állunk az igazsághoz, ha leszögezzük: igyekezett magát távol tartani a sikertől; sztoikus belenyugvással és bölcsességgel, mintegy kívülről szemlélte azt. Erre volt szüksége írói image-ének is, egy a reflektorfényben tündöklő Márai nem az, akit könnyen elviselt volna. Ezért utasította el kezdetben a darabírást is, ami írói pályája fénykorában eleve „sikerszakma” volt. Egy anekdota szerint sohasem akart drámaírással foglalkozni. „Történt, hogy a szerkesztőség [a Pesti Hírlap] valamelyik tagja így fordult hozzá:

– Te, Sándor, olyan népszerű vagy. Miért nem írsz színdarabot?

Márai lángvörösen ugrott föl íróasztalától:

– Kikérem magamnak! Én mindig tisztességes ember voltam...”⁴⁰

Ezt az ellenállást rögzíti *Miért nem írsz darabot?* című, 1932-ben megjelent tárcanovellája⁴¹ is, de ugyanez nyilatkozik meg 1939-es *Színház* című írásában⁴², melyet valószínűleg már készülő *Kaland* című színműve miatt nem válogatott bele egyetlen prózai epigramma gyűjteményébe sem: *Nem, mégsem írok darabot. Távozz, Sátán és ne kísérts meg! Nem írok darabot, mert az idő zord és az élet kemény, de amíg élek, nem tudom leírni ezt a mondatot: „Hogyan, Béla, Ön itt?...” s ez a mondat, mely nélkül nem lehet darabot írni. [...] Nem írok darabot, mert nem vagyok Shakespeare; s aki alább adja, nagyon szerény.*

Végül megtört a jég, mégis megszülettek darabjai – igaz, nem olcsó népszerűsége törni akarván. A *Kaland*⁴³ – saját prognózisa szerint a 100. előadást sem éri meg – váratlan sikerrel írta be magát a magyar dráma történetébe három éven belüli 352 előadással. (Elővételezi *A gyertyák csonkig égnek* nemzetközi elismerését is, hiszen Európa számos országában Olaszország, Németország, Finnország, Ausztria, Svájc bemutatták). *A kassai polgárok*⁴⁴ történelmi parabolája kora művészlétének értelmezése a háborús viszonyok között, s egyúttal életműve két kulcsfogalmának (Kassa, polgárság) egybefoglalása.

A *Varázs*⁴⁵ végképp nem tört népszerűsége, igaz, e darabja bukásához (a korabeli kritikák szerint) Ajtay Andor rendezése is jelentős mértékben hozzájárult.

Napjainkban Márai egész világot bejáró sikerével találkozhatunk; művei ismertségén, olvasottságán maga az író is elképedne. Nem értené, miként váltak művei oly sok ember népszerű olvasmányává Japántól Olaszorszáig, Braziliától Angliáig.

1. *Mindig nyugatra menj. És ne feledd soha, hogy keletről jöttél*⁴⁶ – mondja *A kassai polgárok* János mestere. A siker Nyugaton született és Keletről jött: 1990 után a felfedezés újdonságával és a meglepetés erejével hatottak a nyugat-európai országokban a kelet-európai irodalmak „rejtett kincsei”. Ez egy kettősséget jelentett: Márai esetében az elsősorú nyugati siker visszahatott a magyarországi olvasókra és a könyvkeresletre (idehaza lecsengőben volt az „újdonság ereje”), bár nem értünk egyet azzal a megállapítással, hogy a magyarországi siker csak a nyugatinak köszönhető. Idehaza 1990-től megjelent már valamennyi fontos műve, ugyanakkor ismét ráirányították a figyelmet az íróra és műveire. Másrészt ebből egyfajta „átértékelés” is következett: mindazok a művek, melyek a siker megalapozói voltak, például Olaszországban, idehaza nem a legsikeresebb és legértékesebbnek tartott regények. *A gyertyák csonkig égnek* immár csaknem milliópéldányos sikere nem feltétlenül tükrözi a magyarországi ízlést, különösen nem az irodalomtörténeti megítélést.

Irodalomtörténészeink közül többen alacsony színvonalúnak értékelik a kinti siker „alpműveit”. Berlinben például *A gyertyák csonkig égnek* színpadi bemutatója után az alkotók és a közönség beszélgetése kapcsán vita bontakozott ki arról, hogy tényleg jó műnek számít-e Márai regénye. A nézők közül egy hölgy azzal „védte” Márai alkotását egy magyar irodalomtörténésszel szemben, amivel az író maga is a legtömörebb definícióját adta mesterségének egy 1947-es interjúban: *Amikor az a pince, ahol ostrom alatt laktam, felszabadult, bejött egy orosz katona. „Mi a foglalkozásod?” – kérdezte. „Író vagyok”. „Az jó, arra szükség van.” Csodálkozva kérdeztem, hogyan érti ezt? „Az író azt mondják ki, amit mi gondolunk.”⁴⁷ Tehát a nyugati siker idehaza csodálkozást, egyfajta „zavart” okozott, ugyanakkor a Magyarországon fontos, és alpműként számon tartott *Szindbád hazamegy* kinti megjelenése még várat magára. (Valószínűleg a lengyel olvasók vehetik kézbe elsőként az író e remekét Tereza Worowska készülő fordítása jóvoltából.) Természetesen védhető ez azzal, hogy túlságosan „magyar könyvről” van szó: Krúdy Gyula és sok belső – történelmi, kultúrtörténeti stb. – összefüggés ismerete szükséges e mű olvashatóságához, ráadásul nehezen fordítható. Ehhez társul még az a tény is, hogy Marcus Bieler nem igazán jó fordításában Vaduzban 1978-ban már megjelent⁴⁸ e regény németre átültetett változata, mely szinte teljesen visszhang nélkül maradt.⁴⁹*

Mielőtt az író sikerének okait szemügyre vennénk, vessünk egy pillantást a magyar nyelv és a világirodalom, illetve nyelvünk és a külföldi olvasók kapcsolatára. „Egynyelvűségünk”, „kommunikációs magányunk” a világban nagyon megnehezíti irodalmunk közvetítését, átadását más nemzetek számára. Ennek bizonyítására elég azt a tényt megemlíteni, hogy *A gyertyák csonkig égnek* angol kiadását a német fordításból készítették... A nyelvi elszigeteltség problémáját az író is érzekelte, ennek lenyomatát őrzi *A néma nyelv* című, 1938-ban született írása⁵⁰. *Ne ábrándozzunk, és ne hitegessük magunkat, hogy irodalmunkat „ismerik” külföldön. A keserű igazság az, hogy nem ismerik. A külföldi szakember, az író, a kutató bizonytalán hallott Petőfiről, Madáchról, az olasz olvasó kezébe kapott néha egy Herczeg-regényt, néhány divatos kortársunk sikeres művei tömegeket érdekeltek Németországban, Olaszországban, Hollandiában. Egy-egy író kitör néha a nyelv börtönéből: de a magyar irodalom évszázada nem tudott kitörni. Nyelvünk a világ számára néma nyelv. [...] A magyar irodalom a világ közkinccse lesz akkor, ha a magyarság kitör a történelmi internátságából, amelybe az elmúlt évszázad kényszerítette... Ez utóbbi megtörtént, s talán*

immár (Márait szabadon idézve) a magyar irodalom is megtörtént a világirodalommal, többek között éppen a fenti sorok írójának művei révén.

De mi történt a második évezred küszöbén Máraival és *A gyertyák csonkig égnek* nyugat-európai megjelenését követően a magyar irodalommal, hiszen e sokféleképpen értékelt regény csak nyitánya volt egy napjainkig tartó, bizonyos jelenségeiben nehezen megmagyarázható sikernek.

Vizsgálódásunk elején le kell szögeznünk, hogy Márai regényei, még életében, több alkalommal és országban megjelentek. Felsorolásszerűen megemlíjtük *A zendülők* egészen korai, 1931-es párizsi megjelenését⁵¹, vagy a jelenkori legnagyobb sikert jelentő Olaszországban és Németországban megjelent műveket: Itáliában három könyve jelent meg 1998-ig⁵², Thomas Mann hazájában pedig harminckét megjelenést regisztrálhatunk, közte *A gyertyák csonkig égnek* két kiadását⁵³. (Furcsa, hogy a regény már több évtizeddel a milliós siker előtt megjelent, de nem ért el átütő sikert. Ilyen szempontból különösen érdekes az az eddig még nem publikált naplóbejegyzés, mely e regény sikerének lehetőségéről elmélkedik: *December 13-án, pénteken, csináltam egyféle Luca-széket: tizenegy papírszeletre tizenegy kérdést írtam, lehetőségekre, életre és halálra vonatkozó kérdéseket, minden éjjel egyet olvasatlanul eltéptem, s az utolsót, a tizenegyediket, december 23-án éjjel, Vigilia előtt éjszaka elolvastam. Ez a régi játék mégis félelmes, mint minden kísérlet, amikor az ember ágaskodik, hogy belásson egy pillanatra a sötét jövőbe. Luca azt jósolta, hogy egy regényem, a „Gyertyák” francia kiadása, amely „Les Braises” címmel most jelenik meg Párisban, ott siker lesz és ez segít rajtunk. A játék gyermekes, s mégis van benne valami borzongató.*⁵⁴)

Egy hidegháborús Európában nem lehetett siker a múltat, egy korábbi kor értékeit ily módon dicsőítő „korszerűtlen” regény, egy egységesülő és más egzisztenciális-lélektani helyzetben lévő Európában viszont „kötelező olvasmányá” válik/válhat. (A korábbi sikertelenségnek más oka is volt: az írónak nem volt állandó kiadója és fordítója, bár barátja, Podmaniczky Tibor viszonylag biztos pont volt és egyfajta állandóságot biztosított e nyelvterületen. Ugyanakkor az emigrációban mindig nehézséget jelentett az olvasóközönség megszerzése, elérése is.)

2. A legújabb kori (siker)történet 1998-ban kezdődött, amikor a milánói Adelphi Kiadó megjelentette az író említett regényét *Le braci* (Parazsak)⁵⁵ címen. Az első kiadás áprilisban jelent meg – decemberben már a tizedik kiadást vehették kézbe az olvasók; az ismeretlen magyar író művét csak egy szicíliai kalandregény előzte meg a sikerlistán. (2007-ben jelent meg a mű 38. kiadása, s ez mintegy 400 000 eladott példányt jelent.)

Többnyire Roberto Calasso olasz író és kiadót tartják a siker elindítójának, aki a szinte visszhang nélküli francia megjelenés után a regény olaszországi premierje előtt ezt mondta: „...a világirodalmi klasszikusokkal, Thomas Mann és Franz Kafka műveivel vetekedő Márai prózája.” (Franciaországban mindössze néhány recenzió jelentette a könyv megjelenését, de nem követte ezt egy, a többi országra jellemző elementáris érdeklődés az író és más művei iránt. „Kimért siker” – talán ez a megfelelő kifejezés, hiszen mindezzel együtt a francia olvasók is kézbe vehették valamennyi, a többi országban kiadott kötetet, legutóbb *Szabadulás* című regénye jelent meg. Ezzel együtt az itteni recepció mélyebb elemzése még várat magára.)

Az olasz kritikák többsége a mű különleges, arisztokratikus hangnemet dicsérte. Pietro Citati⁵⁶ pl. a mű csúcának tartja a tűzben szétporladó sárga napló képének különös vonzerejét vagy az öreg dajka csókját. Az íróról azt az általános véleményt fogalmazza meg, hogy *kiapadhatatlan kút, amiből mindig valami új tör elő*. A recenzensek előszeretettel hasonlítják Márait a Monarchia-élménykör miatt Robert Musilhoz, Joseph Roth-hoz, Arthur Schnitzlerhez. (Valószínűleg azért is népszerű a „Monarchia-irodalom”, mert előképe egy egységes Európának, annak minden gyengesége és hibája ellenére. Ferenc József birodal-

mának hibáit természetesen Márai is látja, mégis újjáalkotásra, újjáálmódásra serkenti és a művészet által „örök életre ítéli” a Monarchiát, annak világát és alakjait. A *Corriere della Sera* kritikusa, Antonio D’Orrico⁵⁷ szinte felkiált a mőről írt cikkében: *Ó, milyen filmet csinálhatott volna ebből Luchino Visconti! A Diario* című lap a titokra helyezi a hangsúlyt⁵⁸: *A tér és az idő a regényben mélyen összefonódott: legalább úgy őrzik a titkot a kastély falai, ahogy őrzik azt tulajdonosának lelke. A milánói Panorámában*⁵⁹ pedig ezt olvashatjuk: *Az intézet salétromszaga vagy a kastélyban a penésze, a bevetetlen ágyak illata vagy a dohányé, a vízé a gyarmatokon, a bőr lovaglófelszerelésé, mind-mind olyan apró és pontos részletek, amelyek segítségével, a valódi eseményeket a háttérben hagyva, Márai újjáéleszti a tegnapok világát.* (Egy évvel később a torinói könyvvásáron az előkelő negyedik helyen végzett az újabb Márai-regény, az *Eszter hagyatéka*, és ekkor kezdődött a Márai-művek legkülönbözőbb nyelvekre fordítása: finn, katalán, görög, japán, baszk...)

Az olaszországi siker „fertőzte meg” Németországot, s utána egy csapásra egész Európát. A németországi több tízezres példányszám, a bestseller listán „szemtelenül” előkelő hely (*A gyertyák csonkig égnek* 3. helyen állt a *Die Zeit* listáján, megelőzve az akkor Nobel-díjat kapott Günter Grass!) jelezte: többről van szó, mint egy elszigetelt jelenségről. Marcel Reich-Ranicki, a német kritikusok „irodalmi pápájának” aposztrófált kritikusnak a német televízióban elhangzott plasztikus mondata bizonyára nagy lökést adott az író sikerének: *Aki ezt a könyvet nem olvasta, lemaradt a 20. század irodalmáról.* A kritikus még 2006 nyarán is így nyilatkozott a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* internetes kiadásában az olvasók által feltett kérdésre: *Márai prózája társadalomkritikus, lélektani és gondolkodásra készítő próza. Hagyományos irodalom? Igen – és mégis szokatlan és a regény kereteiből kicsúszó művekből áll. Monológok artisztikus egymásba olvasztása. Retorikus és teátrális elemekben nem elmarasztható, de a végső nagy kérdést soha nem mulasztja el feltenni.*⁶⁰ Így érthetőbb, hogy a Frankfurter Könyvvásár magyar bestsellere a *Die Glut* címen megjelent mű volt.⁶¹

A német kritikák többsége nem a finom részleteket hangsúlyozta, sőt olyan is akadt, aki az olaszoknak tetsző aprólékos leírásokat giccsnek nevezte. A *Berliner Zeitung*⁶² recenzióját az *ezredes monológjából sugárzó szuggesztív erő* ragadta meg, míg a *Die Tageszeitung*⁶³ női cikkírója nőellenesnek aposztrófálja az írónak a következő megjegyzését: *Ezt az érzést csak férfiak ismerik. Barátság a neve.* Ugyanakkor az életművet kiadó Piper Verlagnál egyértelműen „rejtett kincsként”, „korábban fel nem ismert klasszikusként” említik az író.

A *Der Spiegel*⁶⁴ kritikusa szerint az író sikerének egyik titka, hogy mesterien idézi fel az emberi viszonyok pokoli zűrzavarát: a szereplőkben a bosszú, a gyűlölet, a szerelem izzik, s ez teremti meg a mű varázsos légkörét. Márai emberi érzéseket jelenít meg egy magát felvilágosultnak valló világban, ahol a posztmodern életideál ridegsége uralkodik... Wendelin Schmidt-Dengler⁶⁵ egy vallomással felérő megjegyzést is tesz kritikájában: Márai könyvei számára a keleti bővítés legfontosabb zálogát jelentik.

Márai műve 2002 januárjában jelent meg Angliában. Az angol kritikák többsége elismerő hangon szól az író eredetileg 1942-ben megjelent regényéről. A kevésbé hízelgő recenziók közé tartozik Lesley Chamberlain véleménye⁶⁶: *Márai jó, de nem nagy író.* A recenzió ugyanakkor a regény zeneiségét a mű egyik erényeként említi. A *Guardian*ban megszólaló George Szirtes és Tibor Fischer⁶⁷ elsősorban a fordítással kapcsolatos problémákat vetik fel, szerintük emiatt nem érvényesülhetett a műben kellőképpen a jellegzetes „márais” stílus. Fischer az elegáns próza csúcának nevezi a regényt.

George Walden⁶⁸ egy elveszett klasszikus megtalálásaként értékeli az író és művét. Anna Shapiro⁶⁹ a barátságról szóló briliáns értekezést, Carole Angier⁷⁰ egy régi világ becsületének és kötelességtudatának bemutatását hangsúlyozza. Utóbbi még hozzáteszi: mestermunka, jöhet a többi 19 Márai-mű...

A fentiek is érzékeltetik, hogy a regény és írója körül valóságos kultusz alakult ki. S ehhez tegyünk hozzá még néhány tényt. Milos Forman rendezésében tervezték *A gyertyák csonkig* égnek filmváltozatának elkészítését, mely ma már bizonyosan nem valósul meg, ugyanakkor 2006 márciusában Londonban színpadra állították a művet Jeremy Irons főszereplésével. Az előadás rangját a neves főszereplő mellett az adta, hogy a West End egyik patinás színházában (Duke of York's Theatre) játszották, heti nyolc előadásban, négy hónapon át... Klaus Maria Brandauer felolvasóestjei (*A zendülők* című regényből) Európa több városában arattak telt házas sikert. Mindemellett állam- és kormányfők is kézbe vették Márai művét, ami természetesen ismét növelte az író népszerűségét. Az olasz államfő 1998-ban például ezzel a könyvvel ment nyaralni. Václav Klaus cseh kormányfő a Bertelsmann Kiadó számára adott interjújában azt mondta (Márait és Szerb Antalra utalva), hogy „a magyarokat olvasom, mint egész Európa”. Orbán Viktor magyar miniszterelnök londoni látogatása során 2002-ben e kötetet adta ajándékba Tony Blairnek...

Jogosan vetődik fel a kérdés: minek tulajdonítható ez a siker, hiszen korábban – ahogyan már utaltunk rá – több országban megjelent az író több, köztük a ma világsikert arató műve is.

Az időpont: Az európai kultúra, egyáltalán a világban uralkodó tendenciák több ponton is dekadens irányt mutatnak. Oly korban élünk a földön, amikor az értékek védelme nagyobb jelentőséget kap: a reklámok generálta uniformizálódás, a média „show az élet” szemlélete és a felszínesség felé tartó emberi kapcsolatok személytelenséghez, a praktikum uralmához, ezáltal „szellemi erózióhoz, globalizációhoz” vezetnek. A ma embere (meglehetősen elhamarkodottan) eldöntötte Erich Fromm dilemmáját: birtokolni és nem létezni akar⁷¹. Az író által megidézett világ és életforma már nem létező, de letisztult gondolkodásmódjával éppen azért egy vágyott értékrendet és ideált képvisel. Egyik német kritikus, Kirstin Breitenfellner⁷² ezt úgy fogalmazza meg, hogy Márai művei különösen sikeresek lehetnek olyan korokban, amikor hiányzik a megfelelő vallási és ideológiai támasz. Az író vonzóvá tudja tenni az egyébként valóban értéktelítettebbnek tűnő régmúltat. *Kihalt temető* című írásában⁷³ így ír az általa idealizált korról: *Boldog halottak! Ezek mind gazdag halottak voltak. A legtöbb sír 1870–1890-ből való. Boldog pillanat volt, mikor ezek meghaltak, Európa egyik legboldogabb pillanata. A polgári szerencse, a gazdagodás, a béke, a jóindulat, a szelíd pepecselés, kanáris ízlésteleenség, a nagy koncepció pillanata volt. Úgy érzem, hogy a béke temetőjében járok. [...] Ezek a halottak még ismerték a békét. Sajátjuk volt, gazdagon és bőségesen turkáltak benne, pazarolták, vastagon kenték meg vele életüket. Burgerek voltak, az 1880-as, kiegyezés utáni kamasz Budapest lakói, lenn laktak a Krisztinában és a Vízivárosban. Ezek Russwurmhoz még süteményért jártak, nem hangulatért.*

A mai ember számára sem tisztázottak az ideálok – kevés az igazi barátság, a személyes kapcsolat, a műben viszont felcsillan a barátságba, szerelembe, a boldog békeidőkbe vetett hit. Emellé társul a regény által felvetett bűn, megbocsátás és bűnhődés témaköre is, melyek az emberiség örök kérdései közé tartoznak.

Bármennyire is modernnek tartjuk korunkat és önmagunkat, valamilyen elementáris hiányérzet fogalmazódik meg a ma emberében. *Valami felrobbant a világban és az emberekben* – írta Márai egyik levelében. (*Minden Egész eltörött*, írta Ady – mi az, hogy Egész? – kérdi a ma embere.) Ezt az űrt, ha nem is betölti, de ábrázolja, és így egy kissé „pótolja” az író által ábrázolt világ értékrendje és annak könyvbeli képviselői. Ennek kiváló teljesítménye az *Egy polgár vallomásai*, mely a legközelebből mutatja be az író, az általa legértékesebbnek tartott kort, értékrendet, ideálokat. (A művet egyébként az Oxford Magyar Irodalomtörténeti Lexikon a 20. század egyik legnagyobb értékű önéletrajzának nevezi.) Az emlékezés nosztalgiával és mély átéléssel párosul az írónál. Ennek következménye, hogy

már csak a vágyaiban élő világot idézi meg, mely az általa vázolt formában talán sohasem létezett; az „apák kora” a maga hiányaival és gyengeségeivel együtt mégis kerek egész benyomását kelti (holott ő maga is lázadt ellene).

Korunk sokkal gyorsabb annál, mint amit képesek lennénk feldolgozni: jelenkori világunk és embere szétforgácsoltabb, kaotikusabb és többnyire felszínesebb. Márai népszerű regényeiben a dolgoknak megvan a maga rendje és mélysége, világos az ok-okozat, minden árnyalt és valós. E műveknek még van történetük: mélyebben fekvő húrokat pendít meg bennünk, mint sejtenénk. Más szóval Márai „freudizálja” olvasóit, mert a mélyből felhoz olyan kérdéseket, vágyakat, érzelmeket, melyekről már teljesen megfeledkezett, vagy amiről nem is tudott, hogy benne szunnyad. Van ebben tudatosság, stílus is, de ezek egyben lehetőségek az önelemzésre is, mely Márai írásművészetének egyik legjellemzőbb tulajdonsága. A mai világ felől nézve ezekkel sokszor már nem is számolunk. Az író művénel meg kell állni, mint ahogyan legnépszerűbb regényeiben az események is „állnak”: a jelenben sokkal kevesebb történik, mint a megidézett múltban. A ma embere mindent most akar, és semmit sem bíz a jövőre: csak a rohanást ismeri, akkor él, ha mozgásban van.

A *stílus*: Mindezekből következik, hogy egyfajta nosztalgia él az íróban és a ma emberében a múlt iránt. Életérzés, ideál, kapcsolatok, légkör – ezek köré épül a Márai által megidézett világ, mindezt áthatja egy romantikus stílus. (Igaz ez még akkor is, ha e „nosztalgias” műveinek többségében az önmaga által is kárhozott „márais stílus” elburjánzása is jellemző: az áriaszerű, néha öngerjesztő, túlaradó monológ, a szenvedés, a szónokiasság és a merev, szoborszerű ábrázolásmód. Önkritikusan írja 1945-ös naplójába: *Nem tagadom meg e regényeket, de bizonyos, hogy túl könnyen írtam már az utolsó években, túlságosan kevés volt számomra az ellenállás abban, amit mondani akartam, túl zenei, egyáltalán, kissé „túl” volt az egész...⁷⁴* Ez utóbbiakból érthető, hogy Márainak éppen azokat a regényeit fordítják és olvassák világszerte, melyek az emberi kapcsolatokat jelenítik meg, és amelyek általában intim, zárt térben játszódnak. Ezeknek a műveknek egyike sem tanít meg jobban élni, hiszen e regények „hősei” is az élet hajótöröttjei, de él még bennük egy vágy, és ők még – az apákon keresztül – ismertek egy jobb kort. Szereplői mind a múltban élnek, és csak onnét tudják értelmezni a jelent – akkor is, ha közben eltelt néhány évtized, és tanulniuk kellett volna az elmúlt idők történéseiből. Arisztokratikuság, ironia és szkepszis ugyanúgy megtalálható Márai írásaiban, s e jegyek is sokak számára teszik vonzóvá az író és műveit.

Mindehhez társul a nyelvi kifejezőerő, melynek következménye, hogy bizonyos művei látszólag lefordíthatatlanok (pl. *Szindbád hazamegy*, *Halotti beszéd*. A *Szindbád hazamegyre* már utaltunk, a *Halotti beszéd*hez itt csupán annyi megjegyzést fűzünk, hogy eddig már hat fordításban jelent meg, angol, cseh, horvát, német, olasz [két különböző átültetésben!] és román nyelven.) Az író nyelvi erejét jelzik egyébként a külföldi kritikák is. A mű bírálói Németországban szinte egyöntetűen a stílust tartják Márai legfőbb írói erényének, s „mágikus, tisztán csengő”, a minimális cselekmény mellett is „drámai feszültséget teremtő” jelzőkkel illetik a regényt. (Természetesen ebben is van kivétel, hiszen például Kerstin Hensel sziruposnak, humort nélkülözőnek és klisékkel telinek tartja a művet⁷⁵. Az igazán döbbenetes talán éppen az, hogy a kritikák többsége jogosan bírálja a művet, amely ennek ellenére is megőriz egyfajta varázst.) Ennél is „furcsább csoda”, ami Angliában esett meg: egyértelműen hiba volt a mű németből való átültetése, de a regény ebben az „átfordított” formában is olyan hatást váltott ki, hogy a szigetországban szinte egyedülálló módon csak elismerő kritikákban részesült.

A *Vendégjáték Bolzanóban* angliai megjelenésekor a London Review Books ezt írta a mű stílusát is dicsérve: ha már nincs Isten, az egyetlen misztérium a szerelem maradt. Mi a szerelem? – erről szól a könyv.⁷⁶

Titok: Az író jelenleg legolvasottabb regényeiben fontos szerephez jut valamilyen rejtély. A tábornok hiába magabiztos, kérdései bizonytalanságot árulnak el a múltban történetekkel kapcsolatban, ezért szüksége van Konrádra, hogy választ kapjon kérdéseire. Azért is fontos ez, mert sokkal több sejtés vagy megérzés van állításai mögött, mint tény. Mindenütt értelmetlen lesz minden, ha az ember egészen egyedül marad – írja a regényből készült tv-játékban.⁷⁷ Azért is tudja Henrik békében elbocsátani Konrádot, mert szüksége volt rá, hogy kételyeire választ találjon, s ez egyedül semmiképpen sem ment volna: a titok nemcsak köztük, de benne is feszül. „Könnyed” mozdulattal tűzbe dobja közös szerelmük naplóját: a titok is elég lehet a tűzben, mert volt kívül megosztani kételyeit – az sem baj, ha az illető vetélytárs. Ők maradtak életben, tehát ők dönthetnek mindenről, a titok feltárásáról vagy érintetlenül hagyásáról, a múlttól.

Tényleg olyan fontos kérdés, hogy Konrád a vadászaton rátartotta-e fegyverét Henrikre, vagy ez csak a közös múlttól való szabadulás eszköze, a múlt kutatása? Talán ezért is és ezért sem fontos a másik jelenléte, hiszen nem is vádolja őt igazán. Ezért lehet örök e barátság? A más jelenlétében elhangzott monológok kifejezik: az ember belül reménytelenül magányos, és ember az emberen legfeljebb jelenlétével segíthet. Posztmodernnek nevezett világunkban ez a nagyon is mai mondanivaló ezért talál halló fülekre, hiszen az egzisztenciális problémák sohasem hatották át ennyire az embert és környezetét. Tehát miközben klasszikus emberi értékeket és azok hiányát mutatja fel, ezzel egyidejűleg nagyon is a mai ember problémáit megfogalmazó tartalom és stílus jellemzi Márai legolvasottabb műveit, melyeket körülölel valamilyen, az emberben és az emberek között lévő megfeszített és/vagy megfeszíthetetlen titok. Az *Eszter hagyatéka* hősnője is érthetetlen logikával adja Lajosnak mindazt, amit a férfi még előző fosztogatásakor meghagyott; az okok az emberi lélek mélyén bújnak meg, és bizonyos mértékig ott is maradnak.

Legolvasottabb műveiben tehát az emberi lét lehetőségeit és korlátait elemzi. Márai számára ez az ember a maga esendőségével (Henrikre tartott fegyver), titkaival (tényleg rácélt vele? Krisztina naplója), a maga kitartásával (negyvenévi barátság egy gyanú árnyékában) – hiszen ő maga is ilyen. Tibor Fischer így nyilatkozott: *...igazi, élvezetes kaland, s minél többször olvassa el valaki, annál inkább magával ragadja. Én ma este olvastam harmadszor. Juliet Annan, az angol kiadó szerkesztője: Egy csengő és gazdag prózastílus az övé, a gondolatíságot és érzelmességet iszonyú vonzerővel elegyíti, s nagyon mélyen tudja megrajzolni az emberi természet bonyolultságát és ellentmondásosságát.*⁷⁸ Kimondatlanul szinte mindegyikben jelen van az önmagába zártság, a „csak-ember-lét” keserősége, s ezek még titokzatosabbá teszik az emberi személyiséget. Hősei szenvednek, mert „csak” emberek, és állandóan létük határába ütközve küzdenek sorsukkal, amely legtöbbször reménytelenséget sugall. (Eszter „butasága”, Konrád és Henrik „párharc”, miközben a szeretett nő már halott stb.) Az a fajta megváltatlanság, ami expresszionista korszakának műveiben dübörgő indulat, a világgal, az emberiséggel való perlekedés, az érett Márainál tépelődés, szenvedés a „csak-ember-lét”, a kapcsolatok kilátástalansága miatt. Lélekelemzése középpontjába több „örökzöld témát” állít: kapcsolatok, elsősorban férfi és nő kapcsolata, politika/hatalom és személy relációja; az ember viszonyrendszere, fejlődése, lehetőségei és korlátai.

Ugyanakkor maguk az olvasók (különösen Olaszországban) az író személyével kapcsolatban is egyfajta titkot vélnek felfedezni: hogyan lehet, hogy ismeretlen maradhatott egy közöttük csaknem két évtizedet élt író, akiről az is kiderül, hogy Nápolyban időnként Benedetto Croceval beszélgetett, vagy megírta San Gennaro vércsodájának (sajátságos szemléletű) történetét? Két íróról van szó, vagy a világ, és benne az ember változott ekkorát? Azért is kedvelik olvasmányosabb regényeit, mert olyat szeretnek olvasni, mely-

nek értik a háttérét. Ráadásul egy regény univerzálisabb, mint a *Napló*, amely tele van utalásokkal. Nem véletlen, hogy az író diáriumát ez ideig csak német és lengyel nyelvre fordították le.

Európaiság: Érdeklődést vált ki a sok évtizedes száműzetés és a tragédiákkal teli élet is. Az író bejárta és – sorsa így alakult – belakta Európát; mindvégig nyitott szemmel, kritikus, de befogadó szellemiséggel vizsgálva az egyes színhelyeket. Berlinből, Londonból, Párizsból, vagy éppen a Genfi-tó partjáról küldött tudósításai (külső és belső) életterévé tették azt, ami ma ideállá lett. Nem véletlen, hogy manapság az olvasók karakterben is könnyen magukra ismernek Európa különböző tájain – egy közülük való sorait olvassák, és egy emberét, aki mély átéléssel jeleníti meg azokat a gondolatokat, érzéseket, melyek az emberséggel járnak. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia több országban pozitív emlékként él, s értékekkel teli korként idézik fel. Ferenc Józseffel kapcsolatban kialakult egy „Habsburg-mítosz”, és például Olaszországban többnyire értékgazdagság kötődik nevéhez és korához. Ugyanakkor azt sem szabad elhallgatni, hogy a kritikusok és az olvasók többsége az egységesülő Európában a nosztalgia okaként nem az egykori „Monarchia-előképet” tartja legfontosabbnak, hanem a már korábban említett jegyeket. Nevezetesen, a mai korban kiüresedett és eltorzult, de vágyott emberi értékeket (becsület, tartás, felelősség, barátság), és az ebből következő elmagányosodást, az emberi kapcsolatok széthullását és „orvoslását”. Márai a megkopott fogalmakat elsősorban morális, vágyott értékekkel tölti meg. A *gyertyák csonkig égnek* alapkérdései a barátság, hűség, elkötelezettség kérdésére irányulnak. Jelenkori regényeink e témákat csak ritkán boncolgatják ilyen hosszasan és mélyen elemelve, ma nem „divat” pl. az elkötelezettség lényegéről értekezni. Folyamatosan kérdez, kutat, nem elégszik meg átlagos vagy gyorsan adható válaszokkal; nem szűnik meg kérdezni, mert témája igazából kimeríthetetlen: az emberi természet, az emberi lélek a maga bonyolultságában. E mélylélektani elemzéseket is magába foglaló stílusnak régi hagyományai vannak az európai irodalomban.

Műveiben megjelenik egyfajta Európa-féltés, mert egy eszme utolsó végvárát látja a földrézben, erre szolgáltak „*örjáratai*” is (*Napnyugati őrjárat; Kassai őrjárat; Európa elrablása, Röpirat a nemzetnevelés ügyében*). Minden romlás, kritika ellenére a kultúra alapkövének tekinti Európát. Spengler és Ortega nyomán prognosztizálja a kontinens haldoklását, azonban e folyamatoknak nemcsak krónikása akar lenni; az író számára rendelkezésre álló eszközökkel megmentője is.

Kosztolányi Dezső halála alkalmából megjelent nekrológiában így írt elhunyt szomszédjáról: *Csak a lelke volt igényes. És igényeket akart kelteni a lelkekben, melyekhez művével szólott. Magyar volt és európai; ez ma frázis már. De az ő magyarsága és európaisága csodálatosan vegyültek, izgalmas keverékben állottak össze. Író volt, azzal a sajátos, megfejthetetlen erővel mondta el vágyait és tapasztalatait, amely egy kis nép nyelvének varázsos elkülönözöttségébe rögzítve, mégis egy világhoz szól, minden nyelvű és színű emberhez. Olyan erővel volt író, olyan felelősség-érzettel, úgy vállalta a szerepet, mint aki tudja, hogy egyetlen példányban él csak a földön, feladatát senki nem végezheti el helyette. Mit ad egy költő a világnak? Az álmod, a látomást.*⁷⁹ Ez az álom és látomás Márai titka is.

Az egységesülni akaró Európában emigráns, hontalan volta érdekessé és szimpatikusá teszi őt: abban a században élt, amikor a világnak valamely táján valakinek mindig menekülnie kellett otthonából. Külön kiemelendő ezzel kapcsolatban, hogy emigrációját „önmagának köszönheti”: elvhűsége (mely elsősorban önmagához való hűség) miatt nem maradhatott itthon. Ez a megalkuvások korában feltétlenül értéként jelenik meg a világ bármely táján. Márainál az elmenni tudás bátorsága hajthatatlansággal párosul (annak minden gyengéjével együtt): magas erkölcsiségét, igényességét nem hagyta korrumpálni

(még azon az áron sem, hogy téved). Mindemellett a nem annyira értéktisztelő, vagy más típusú értékeket valló utókor mintha „jutalmazná” az íróban a saját érájából hiányzó eszményeket is: a tartás, személyesség a kapcsolatokban, a valódi demokratikus gondolkodásmód vonzónává teszi őt.

Végül igazi *író voltát* említjük a siker okai között. Ő az, akinek mindent (és mindenkit) megelőző *hivatása* volt az irodalomnak való elkötelezettség. Az írás „szerzetese”, aki ezzel azokat szolgálja, akikhez/akikért küldetett. Ez teszi vonzónává a gondolkodó (Naplók, prózai epigrammák) és regényíró Márait, aki műveiben valóságos röntgenfelvételeket készít az emberről. Ezért alkatilag is vonzódik a már említett lélekelemzéshez, az ember titkainak feltárásához. Teheti mindezt azért is, mert tehetsége által beteljesítette mindazt, amit elvártak tőle. (Vö. a korábban már idézett szovjet katona „definíciójával”).

3. Fontos adalék lehet a titok megfjtéséhez az is, hogy a nagy sikert elkönyvelő országokban a kiadók az író biztos olvasótáborra számító műveit, tehát az olvasmányos, „romantikus” regényeket adták ki elsőként: világszerte ugyanaz a négy-öt Márai-mű jelent meg Olaszországtól Dél-Koreáig. E regények többsége (érdekes módon) rövid idő alatt, kevés szereplővel és cselekménnyel lejátszódó történeteket mondanak el (*A gyertyák csonkig égnek, Vendégszínház Bolzanóban, Válás Budán, Eszter hagyatéka*). A felsorolt művekből a szerkesztés technikájának és a „márais” monológoknak köszönhetően egyfajta bizalmas, személyes és intim légkör árad. Ennek a jelen világból való hiányára és ugyanakkor az olvasókban az ez utáni vágyra már korábban utaltunk. Ez tehát egyfajta „hiánypótló” siker is: a mindig kereső, egzisztenciálisan nyugtalan és harmóniára vágyó ember (függetlenül az adott mű esztétikai-irodalomtörténeti értékétől) megtalálni vél valamit e könyvekben. Márai igazi sikere tehát nem is oly biztosan irodalmi és üzleti, hanem „egzisztenciális”. (Egy hölgy például azt mondta nemrégiben az *Eszter hagyatéka* című regénnyel kapcsolatban, hogy „ez az én élettörténetem”).

E művek nem adnak megoldásokat a felvetett kérdésekre, az életproblémákra elsősorban a hiányzó érték felel: a barátság, a hűség, a szavahihetőség, az identitás, a határhelyzetek által feltett kérdések. Akit valamilyen csalással kifoszt és cserben hagy a házastársa, átéli Eszter sorsát. Aki sohasem találta meg a hangot a házasságban feleségével/férjével, ráismerhet vagy újraolvashatja saját gondolatait *Az igazi férjének/feleségének monológjában*. Esztétikai szempontból ezért nem probléma az olvasók többsége számára e művek stílusa, a nagymonológok áriaszerű áradása, a helyenként unalmas, társat nem kívánó és nem tűrő „párbeszéd” sora.

4. Itt említjük meg, hogy az igazi siker (és befogadás) egyik fokmérője az íróról szóló, az íróval kapcsolatos szakirodalom megjelenése is. Elsőként Zeltner Ernő mintegy 80 fotóval illusztrált német nyelvű életrajza jelent meg Németországban.⁸⁰ (E kötet itt azóta megjelent zsebkönyv változatban is, de kiadták Hollandiában és Spanyolországban⁸¹ is Zeltner művét.) Idekívánkozik a Cambridge-ben 2004 áprilisában tartott kétnapos nemzetközi Márai konferencia, ahová Budapestről, Rómából és New Yorkból érkeztek előadók. A Petőfi Irodalmi Múzeum 2000-ben bemutatott centenáriumi Márai-kiállítás a budapesti bemutatkozás óta járja Európát. A folyamatosan bővülő tárlat az ember Márait helyezi középpontba, az életművön, az író könyvein és cikkein keresztül mutatja be őt. Az eddigi bemutatók helyszínein elsősorban arra voltak kíváncsiak a látogatók, hogy „ki ez az ember”? (Németország, Olaszország, Lengyelország, Dánia, Hollandia, Nagy-Britannia és Szlovákia városai látták vendégül eddig a kiállítást.) A tárlathoz kapcsolódva Salernóban és Londonban fotókkal és dokumentumokkal gazdagon illusztrált katalógus is készült. Ugyancsak e sikerhez tartozik, hogy Bruno Ventavoli Olaszországban írt magyar irodalomtörténetének utolsó fejezetében bőséges terjedelemben szól Márairól⁸². Idehaza

éppen a pozitív külföldi fogadtatás és Márai műveinek középpontba kerülése indukálta a *Posztumusz reneszánsz* című kötet megjelenését.

5. A siker újabb állomásai között említjük, hogy Márai az Egyesült Államokban is kedvező fogadtatásra talált. A *zendülők* című regény kapcsán Arthur Phillips így ír a *New Yorker* című lapban: ...*lélegzetelállító nyelvi bravúrok és későbbi regényeinél több humor, féktelenebb képzelőerő jellemzik e művet. Márai talán azért halt meg ismeretlenségben az Egyesült Államokban, mert nem vált angol nyelvű alkotóvá, véli a szakíró.*⁸³ Úgy tűnik, nem egészen értik Márai európai voltát/sorsát. A *Napló 1976–1983* című kötetében írja⁸⁴: *Nemzeti nyelven az emberiségnek írni... ez az irodalom. Amerikai időszaka sikertelenségének és mai sikerének oka talán éppen ezen elvének tudatos alkalmazása, ilyen szempontból kérdéses Phillips felvetése. Aki számára a nyelv az egyetlen haza, megtanulhat és beszélhet egy nyelvet (erre szüksége is van), válhat egy ország állampolgárává, de egy Márai-karakterű író belül nem válik amerikaivá. A '70-es évektől kezdődően magyarul is keveset alkot, de hazát, tehát nyelvet, szívét, hovatartozást nem tud és akar váltani. (Nem csoda, hogy keserűségében úgy tekint az idehaza élőkre, mintha valamennyien kollaboránsok lennének.) Ezért marad szívében mindvégig kassai, ezért „játszanak Kassát” egész nap a rokon látogatások során. (Az is meg kell jegyezni, hogy az író egy idő után kifejezetten ellenállt művei angol nyelvre fordításának.) Az újvilágbeli sikernek az is egyik oka lehetett, hogy (Európához hasonlóan) a teljes ismeretlenségből, váratlanul került az érdeklődés középpontjába egy impozáns élet és mű.*

Ugyancsak A *zendülők* kapcsán írja Michael Sims: *Márai Sándornak ma már van szobra Budapesten, de igazi emlékművet saját magának állított, minden egyes sorával.*⁸⁵ Tibor Fischer személyiségére, írói tartására utal, amikor ezt írta *Magyar graffiti* című cikkében: *Márai Sándort nemcsak a művei, hanem a gerince is megkülönbözteti a korszak többi magyar írójától, akik közül alig akad, aki megúsza némi politikai szégyenkezés nélkül.*⁸⁶

Dél-Amerikában, Chilében is színpadra állították A *gyertyák csonkig égnek* londoni változatát. (A plakát és a kritikai visszhangok ismeretében úgy tűnik, itt is remek előadást láthatnak a nézők.) A santiagoói előadásban az ország legnépszerűbb színésze, Héctor Noguera játszik, ő az előadás rendezője is; a bemutatóval és Máraival heteken keresztül bő terjedelemben foglalkoztak a legfontosabb lapok – nagy felfedezésként tartják számon az írot és életművét.

A legújabb fordítások között tarthatjuk számon immár a vietnamit, és szinte követhetetlen az újabb észt, horvát, baszk és egyéb nyelvekre való átültetések száma. Véleményünk szerint az igazi siker ezután következhet. Természetesen nem becsüljük le az eddigi eredményeket: Európa-, majd világhírűvé vált egy magyar író és ráírnyította a figyelmet az eddig ismeretlen, „elhanyagolt” irodalmakra (nyilván ez is egyengette Szerb Antal nyugati diadalmenetének útját). A szó igazi értelmében vett siker abban látnánk, ha ugyanolyan visszhangot váltanának ki Márai alapművei (*Egy polgár vallomásai, Napló, Föld, Föld!...*), mint a lassan megszámlálhatatlan nyelven megjelent A *gyertyák csonkig égnek*. (A *Föld, Föld!...* már kezd „felzárkózni” a korábbi pozitív méltatásokhoz, hiszen Franciaországban, Olaszországban, Csehországban és Lengyelországban már ismerik az írónak ezt a remekét is, és a könyvet méltató kritikák sora jelent meg.) *A sikert ma nagyon olcsón adják. Néhány durva fogás és kész a siker... A közönséggel nem lehet vitatkozni.*⁸⁷ Mindez igaz, de Márai világsikere bizonyára több, mint néhány durva fogás.

6. Végül vessünk egy pillantást (a felsorolás szintjén) arra, mi történt idehaza az íróval kapcsolatban, siker volt-e nálunk, vagy népszerűségét (ahogyan néhányan megjegyezték) csak külföldről „importáltuk”, mint a szocializmus időszakában a magyar találmányokat.

A kutatás kapcsán már említettük Kováts Miklós véleményét az íróval kapcsolatos téves és hiányos információkat illetően. Pákovics Miklós 1991-ben kétszeresen halottnak nevezte az író: halott San Diegó-i öngyilkossága miatt, és amiatt, hogy csak súlyához, jelentőségéhez viszonyítva haloványan él a köztudatban.⁸⁸ Különösen érdekes mindez annak tudatában, hogy Stoffán György két évvel későbbi cikkének apropóját az adja: az író műveit 50–60 forintért árusították, mivel előtte ennek hat-nyolcszorosát kérték el a kötetekért, melynek árát az egyetemisták (a cikkíró szerint) öten-hatan adták össze... Furcsa siker ez: *Akárcsak a tiltott időkben, kézről kézre jártak a művek, mert nem volt rájuk pénz. Azaz nem mindenkinek telt az irodalmi „luxusra”.*⁸⁹

Sükösd Mihály Márai második életéről elmélkedvén fejti ki 1995-ben, hogy mivel Kassa szülőtte magyar író volt és maradt, nem lehetett világhírű: *Koestler ma világhírű, Márai csupán a miénk.*⁹⁰ Kérdés, hogy utóbbi nem elég nagy tisztesség-e, de mára meghaladottá vált a kérdésfelvetés is, hiszen a világ legtöbb országába eljutott Márai híre, és idehaza is nagyon sok esemény, kiadás, tény igazolja az író befogadását. (Újabb, ebből következő, és nem éppen tudományos problémafelvetés, hogy tudunk-e ennek örülni, illetve jobban a miénk lett-e Márai a világsiker által?)

Magyarországon az életmű mintegy 80%-a megjelent, hét különböző Márai irodalmi estet mutattak be, több művét (regényét is!) játsszák a színpadon. Felavatták szobrát és emléktábláját a Mikó utcában, és emléktáblát avattak egykori lakóhelyén, a Rómer Flóris utcában is.

Megjelent egy, az író hangját tartalmazó CD, harminchárom, kizárólag Máraival foglalkozó kötetet adtak ki, közreadták életműve bibliográfiáját és a Petőfi Irodalmi Múzeumba került hagyatéknak köszönhetően több ismeretlen műve jelenhetett meg. (2005 szeptemberében érkezett haza a Márai-napló teljes kézirata.) Az életművet megjelentető Helikon Kiadó és a Petőfi Irodalmi Múzeum a hagyományteremtés szándékával immár két Márai-napot rendezett, melynek keretében konferencia, kerekasztal-beszélgetés, színházi előadás egyaránt szerepelt. Mindez nem történhetett volna, ha csak egy „importált sikerről” lenne szó – mert ez valóban félreértés lenne. Ahogyan *Az író és világa* című 1937-ben megjelent cikkében írja: *Valami történt az író körül, aminek nagyon megörült: polgárisodott, befogadták a társadalomba, olvasni kezdték műveit, az ellenállás mintha megszűnt volna az irodalommal szemben. Soha nem olvastak ilyen tömegek könyvet, jót és selejtet vegyesen, mint napjainkban.*⁹¹

Hogyan viszonyulna az író ehhez a nehezen megmagyarázható sikerhez? Nem könnyű, de talán nem is érdemes találgatásokba bocsátkozni. A legbölcsebb talán az, ha többszörsően is őt idézzük. *Egy sikerről* című, 1936-ban megjelent írásában Gorkij (és Tolsztoj) kapcsán fogalmazza meg azt a gondolatot, ami a leginkább közel állhat hozzá e témával kapcsolatban⁹²:

Gorkij „sikere” éppen ez a hűség: önmagához, természetéhez és az emberekhez való hűsége adják ki sikere titkát. [...] élete alkonyán mindkettő tragikusan eltűnődhetett, vajon művüktől „jobbak, bölcsebbek, boldogabbak-e az emberek?”

De mit igazol a siker, ha egyáltalán igazol valamit? Azt, hogy volt egy magyar író, akinek életműve és sorsa folytán saját hazájában is csak több évtizednyi késéssel érhetett partot, és írói-irodalmi hagyatéka teljes feldolgozása még várat magára. Emellett Magyarországon „fel kell dolgozni” egy világsikert, amely „legendásítja”, ezzel tovább fokozza a homályt körülötte, ugyanakkor ebben feltétlenül örülni kell egy magyar író, a magyar irodalom elismerésének.

Az író sikeréről szóló elemzésünk végén ő maga adja a legfrappánsabb választ az utókor „kutakodására”; *A nyájasról* című tárcájában többek között így ír: *A „siker titka”, kétségbeesett kísérletek dacára, mind a mai napig nem derült ki. Kissé az lehet, mint az aranycsinálás: nem szabad közben a fehér elefántra gondolni. De ez sem elég. Nincs felelet rá.*⁹³

II. A Márai-kutatás és kiadás fehér foltjai

Az örvendetesen megszaporodó Márai-kutatások akár elégedettséggel is tölthetnének el minket, azonban ez csak egy mérsékelt megnyugvás lehet. Ha a legszükségesebb feladatokat nézzük, a Márai-életmű feltártsága első ránézésre imponáló. Mindezek mellett azonban szót kell ejteni a hiányokról is, melyek bár a kiadás és kutatás arányában immár a kisebb részt képviselik, mégsem elhanyagolhatóak sem a teljességet vágyó olvasó-kutatók, sem a számos kérdőjelet jelentő tények és művek szempontjából.

Kiemelt jelentőségű feladat a filológiai kutatások folytatása, közzététele. Ez az egyik legfontosabb, de legnehezebb feladat is egyben, mert a kéziratok az író életútját, s egyben sorsát is követik. A hagyatékában található kéziratok döntő többsége az 1948 utáni időszakból való, tehát az életmű magját alkotó hazai korszak kéziratai nem, vagy csak elvétve állnak rendelkezésre. A megemlíthető kötetek közül első helyre kívánkozik az *Egy polgár vallomásai*, melynek szövegkiadási problémáiról már többször olvashattunk⁹⁴, de megnyugtatóan máig nem eldöntött, melyik kiadás szövegét kellene elfogadottnak tekintenünk. Ennek elbírálásához az író által (kényszerűen) véglegesnek tekintett harmadik kiadás (1940) még „eligazítást” is ad (*E regényes életrajz szereplői költött alakok: csak e könyv oldalain van illetőségük és személyiségük, a valóságban nem élnek, és nem is éltek soha.*), ami elfogadható indok lenne, ha nem ismernénk a pert, melyet épp az egyik „költött alak” indított, és az első és második kiadás szerkezetileg ép, egységes és teljes, stílusában sodróbb voltát. Véleményünk szerint helyes lenne az eredeti kiadás megjelentetése, jegyzetapparátussal kiegészítve. (Az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy az Adelphi Kiadó által megjelentetett olasz fordítás az első kiadásból készült⁹⁵, köszönhetően az író műveit értő módon és érzékletes stílusban tolmácsoló Marinella d’Alessandronak...)

Ugyancsak sok filológiai problémát rejt az utóbb *A Garrenek műve* címmel ciklusba rendezett regények kérdése.⁹⁶ Márai életműve megkoronázásának tartotta, hogy élete végén egységes keretbe, legendakörbe vonhatta *A zendülők*, *A féltékenyek* és a *Sértődötték* (*A hang, Jelvény és jelentés, Művészet és szerelem*, mely utóbbi az új kiadásban a *Sereghajtók* címet kapta) című műveit. Monumentális emlékművet akart állítani osztályának, a polgárságnak (itt most nem elemezzük az író és a polgárság viszonyát, valós, vagy az író szándéka szerinti önmítizáló tartalmát). Márai, *Naplója* tanúsága szerint, még idehaza változtatott *A zendülők* 1930-as kiadásának szövegén: *A „Zendülők” új kiadását készítem sajtó alá. Megdöb-bent a könyv stílárís egyenetlensége. Akadnak hibátlan oldalai; s aztán megint oldalak következnek, tele magyartalansággal, germanizmussal, gallicizmussal és zsurnalizmussal. Végül át kell írnom egész fejezeteket; egyes oldalakból kő kövön nem marad. De bizonyos az is, hogy nem tudnám már megírni ezt a könyvet. Harminc évesnek kellett lenni hozzá. Van benne valami egyszeri, ősi, amit nem lehet megismételni.*⁹⁷ Rövidesen értesítik, hogy könyve mégsem jelenhet meg: *Kiadóm értesít, hogy „Zendülők” című regényem új kiadását a miniszterelnökségen működő „előzetes könyvcenzúra” nem engedélyezte. Nincs kifogásuk a könyv tartalma ellen, – ezt a regényt, melynek pacifista, háború-ellenes alaphangja félreérthetetlen, az előző, fasiszta kormányzatok alatt nem lehetett új kiadásban megjelentetni, – de „ebben az évben Révai már elég könyvet adott ki”.*⁹⁸ Könyve ezúttal még megjelenhetett az év végén, de az eset jelzésértékű volt.

Valószínűleg e megváltoztatott szöveget tekintette alapnak a mű 1988-ban megjelent átírásához. Elvett, hozzáírt, szereplők hol felbukkannak, hol eltűnnek az utoljára megjelent változatban – mindezt egy külső, bár fontos szándék kedvéért, mely az író tudatos változtatása, és ezért szent –, de vajon következhet-e, következik-e ebből az első kiadások végleges elvetése? Kérdéses az *Egy úr Velencéből* szövegének sorsa is, hiszen más szöveg található a mű 1960-as kiadásában és más *A delfin visszanézett* című versválogatásban, mely

az író által gondozott, utolsó változat. Ez esetben hajlunk arra, hogy utóbbi változatot fogadjuk el.

Nem folytatom a részletesebb felsorolást, itt csak a fajsúlyosabb kérdéseket kívántam jelezni, így már csak utalok további feladatokra: a *Sirály* kihagyott (és fontos) szövegei, a *Csutora* Budapesten és Bécsben egy időben, de eltérő szövegrészekkel megjelent változatai, vagy az *Eszter hagyatéka* tévedései is sok megoldandó feladatot jelentenének. (Utóbbi regény külön „érdekessége”, hogy meglepően sok pontatlanság található benne: a címszereplő néha 53 éves, majd 56 éves; hol tizenöt, hol huszonöt évvel korábbiként ír azonos időben megtörtént eseményekről... Az író tévedése vagy szövegromlás következménye ez?)

Szövegszerű összehasonlítást és elemzést kellene készíteni a *San Gennaro vére* német, és ettől terjedelmében és szövegében radikálisan eltérő magyar változatáról (1965). Csak megemlítem a *Halotti beszéd* szövegváltozatainak, az író által is átírt és mások által véletlenül vagy szándékosan torzított sorainak színes forgatagát. (Az 1954-ben idehaza közölt szövegben is van „szöveghiba”, de még ennél is több eltérés mutatkozik Mezei Mária: *Vallomástörédek*⁹⁹ című, több kiadást megért kötetében közölt szöveg és az eredeti[ek]nek tekinthetők között: 99 szövegbeli pontatlanságot számoltunk össze a színésznő memoárjában megjelent versben.) Sok kedvezőtlen tényezővel találkozunk tehát, mely nem segíti a rendszeres filológiai kutatásokat, s ezek mellé társul az a tény is, hogy az író tanulmányozói elsősorban a (világ) sikeres Márait vagy az író kapcsolatrendszerét elemzik szívesebben. (Magam legalább négy doktoranduszt tanácsoltam el az addigra már elcsépelet „Márai és a siker” témától.)

Itt azonban természetesen nemcsak a kötetekben megjelent szövegekre gondolunk, hanem az alig számba vehető publicisztikákra is, melynek egy önmagában is problémát jelentő ténye, hogy az író sok cikket álneven jelentetett meg. A már közismert álnevek mellett újak is felbukkanhatnak; senki sem gondolná például, hogy egy milánói lapba *Historicus* álneven írt cikket a Mindszenty-per kapcsán a Szent Koronáról...¹⁰⁰ Kéziratok hiányában a nyomtatásban megjelent írásokra támaszkodhatunk, de ebből adódóan a napilapokban megjelent írások esetében szembe kell nézni ugyanazon írások szövegváltozatainak kérdésével (egy cikk kis időkülönbséggel megjelent erdélyi, felvidéki és néha délvidéki lapokban is, az erre való jogokat időnként maga Márai adta el), a címváltozatok kiszűrésével (pl. egy mondat eltéréssel ugyanazt a szöveget olvashatjuk *Egy asszony*, illetve *Olasz anya* című írásaiban). Arra is találhatunk példát, hogy a kötetben és a periodikumban megjelent szöveg eltér egymástól.

Márai publicisztikájának mélységében való feltárásához nyújt segítséget a már említett, idén induló Helikon-sorozat. Várat magára néhány eltűntnek vélt kötet felfedezése (*Männer, Marenka változásai*), bár elképzelhető, hogy ezek esetében meg kell elégedjünk a már ismert és közölt, vagy közlés előtt álló részletekkel, mivel végül nem jelentek meg e csak címről ismert művek.

A kiadatlan kötetek között kell megemlíteni a Szigeti Jenő által elsőként bemutatott *A Nagy Isten Vacsorája* című regény kéziratát¹⁰¹, mely a Márai-hagyatéka része, de máig nem eldöntött, valóban írónk műve vagy sem. Nem segít a kérdés megoldásában, inkább a rejtélyességet fokozza a kézirat olvasható, egyértelműen nem Márai kezétől származó szöveg sem. További, a kézirat „idegenkezűségét” alátámasztó tény, hogy Márai általában írógéppel írta műveit, de a műveket szinte mindig autográf aláírása zárta.

Fontos szerepe van az eredeti kéziratokon alapuló teljes, jegyzetelt Napló-kiadásnak, melyből sajnós a legutóbb napvilágot látott kötet kézírata (*A Teljes Napló 1947*) hiányában csak egy rekonstruált változatot vehetünk kézbe, de ezt követően már valamennyi év feljegyzése rendelkezésre áll. Évente két kötet megjelentetése (az idő előrehaladtával egy kötet 3–4 év anyagát tartalmazza majd) biztosíthatja, hogy 2013-ban valamennyi napló-

jegyzetet ismerjünk. Ehhez kapcsolódik egy még csak körvonalazódó elképzelés, mely szerint összesített mutatót kellene készíteni a *Naplók*ban található nevek, helyszínek és az író által említett művekről, ezzel válhatna teljesen használhatóvá és valóban kézikönyvvé az író legerjedelmesebb műve.

Márainak létezik néhány olyan műve, mely valószínűleg örökké homályban marad. Ezek azok, melyekről (legalább egy cím erejéig) tudunk, de szövegükkel csak nagyon részlegesen, vagy egyáltalán nem rendelkezünk. Jelen tanulmány és szövegközlés e művek leltárba vételével és egyikük (*Föld*) szövegének közlésével, illetve elemzésével is foglalkozik. Általánosságban elmondható, hogy ezen írások mind az életmű korai szakaszából valók, és nem tartoznak lényeges művei közé. Maga Márai is „megtagadta” 1927 előtt, kötetben megjelent műveit, ezeket nem vették bele művei jegyzékébe sem (a Pantheon és a Révai Kiadó kötetein is az *Istenek nyomában* az első vállalt mű). E tétében értékeli a tanulmány során később említésre kerülő németországi éveket is, s leszámol mindazzal, ami idekötötte (eszmék, stílus, életszemlélet), így többek között az expresszionizmussal és terméseivel is. Csak az érdekesség kedvéért említjük meg: *A szegények iskolájában* azt írja¹⁰², hogy *A mesterember kérése* címmel megjelent egy kötete Kassán 1917-ben, mely „elfogyott”. A művet ismerjük, az *Emlékkönyv* című kötete utolsó és leg-hosszabb verse¹⁰³, de inkább csak írói manírnak tekintjük e könyvében tett kijelentését a mű önálló megjelenéséről.

Melyek a legfontosabb „ismert ismeretlen” művek? (Nem tekintjük jelen dolgozat feladatának azon művek még felsorolásszerű közlését sem, melyeket elsősorban *Naplójában* említ, mint megírásra váró feladatot, de végül nem készültek el, pl. *Roger, Mana vagy a detektívregény* stb.)

a. Männer

A Németországban élő Márai nem szakad el a hazai eseményektől: művei Kassán irodalmi esteken, például a *Tűz* szerzői estjén szerepelnek, Szepessi Miksa¹⁰⁴ talán éppen *Männer* című színpadi játéka egy részletét olvasta fel¹⁰⁵, melyet egy héten belül előadnak, s ugyanekkor *Forradalom* című, szintén ismeretlen szövegű egyfelvonásosát is bemutatják.

A *Männer* tematikájába avat be *Az író és témája* című, 1940-ben született írása¹⁰⁶. (A *Panaszkönyv* című kötet utolsó oldalán található könyvlistában „A szerzőtől megjelent” könyvek között található a mű. Pontos adatai: *Männer. Ein Spiel in 5 Bildern*. 1921. Oesterheld und Co. Verlag, Berlin. N. 15.) *Tizenkilenc év előtt Berlinben egyfelvonásos színdarab műfajában, csapnivalóan és érthetetlen ötlet parancsának engedelmességgel, megírtam a jelenetet, amely közel két évtizeddel később más változatban tért vissza a „Vendégszínház Bolzanóban” egyik fejezetében, amikor Giacomo és Párma grófia megbeszéli életük nagy párbajának feltételeit.* További információt jelent ezen elveszett darabról az a jegyzet, melyet az *Ég és föld* című kötetben olvashatunk *Érlelés, idő* címmel:

A könyvnek, mely nyolc hónapon át betöltötte életem, nappalaim és éjszakáim, utolsó oldalait írom. Ilyenkor gyűlöljük már a munkát, halálosan unjuk, csömörig belaktunk vele.

De éjjel, egy fiókban, megtalálom e munka első vázlatait: egyfelvonásos színdarabot, tizenkilenc év előtről – Berlinben írtam, s nem tudtam jól magyarul, sem németül –, s néhány kitépelt lapot egy jegyzőkönyvből, nyolc év előtről, londoni keltezéssel. Mindkét töredék ugyanazt a témát iparkodik rögzíteni: könyvem anyagát, melyet végre most, egyszer tizenkilenc s egyszer nyolcesztendei készülődés és vonakodás után megírtam. E jegyzetekről és kísérletekről munka közben megfeledkeztem; a téma a kivitel pillanatában egészen újnak tetszett, elsodort, csábított; s most látom, hogy tizenkilenc év előtt részletesen vizsgáltam már ezt az anyagot, nyolc év előtt gyűjtöttem hozzá jegyzeteket, s aztán mindig elmenekültem, mert nem voltam elég biztos a dolgomban. Míg végül egy napon, két évtized cihelődése után, az inkubációs idő letelte után, kényszercelekedet-szerűen megírtam.

*Az érlelés idejét, az inkubációs időt nem lehet siettetni. Az író nem írhatta meg egy nappal előbb sem művét, csak mikor a téma teljesen megérett. Az embernek kilenc hónapra van szüksége, hogy megérjen a világra, az elefántnak másfél esztendőre, egy könyvnek néha húsz vagy negyven évre. Nem kell, nem is lehet sietni. Várni kell, figyelni. A könyv megtörténik velünk.*¹⁰⁷

Az Egy polgár vallomásaiban utal arra, hogy Németországban, egy vidéki színházban bemutatták valamely közelebről meg nem nevezett drámáját, de az előadás megbukott. *Négy nap és négy éjszaka megírtam azt a színdarabot, amelyre esztendeje készültem Frankfurtban. A színdarab rossz volt. Később egy ügynök megvásárolta, az egyik vidéki német város kísérleti színházában színre is került s szégyenletesen megbukott. Tizenöt évig nem nyúltam azután többé drámához, elhessegettem minden kísértést.*¹⁰⁸ Egy 1920. febr. 15-én kelt levélben írja, hogy *Most befejeztem egy darabomat, idekünn játszani fogják, s tavasszal leküldöm valamelyik pesti színház-nak is egy ügynökkel...*¹⁰⁹

*...egyszerre mindennél világosabb lett az, hogy darabot kell írnom. Hát majd meglátod. Az első felvonást ma befejezem – írja Mihályi Ödönnek címzett levelében, melyet Kakuszi B. Péter is idéz Márai és az expresszionizmus kapcsolatáról szóló tanulmányában.*¹¹⁰ Hogy ez a darab a *Männer*-e vagy sem, véleményünk szerint nem eldönthető: a levélen ugyanis nincs dátum. Lehetséges, hogy 1920 elején keletkezett, és ekkor már elkezdte írni a *Männert*, de valószínűbb, hogy csak később született meg a darab. Mihályival 1919 végén, 1920 elején (csaknem tíz évre) megszakadt kapcsolata, a levél datálása tehát semmiképpen sem eshet az ez utáni időszakra. Legalább ekkora esélye van annak, hogy (szintén ismeretlen) *Forradalom* című művét írta, vagy egyszerűen csak a „levélbeli fordulat” kedvéért említ egy készülő darabot.

Egy leányfalui lakos úgy emlékszik vissza, hogy az író otthagytott egy koffernyi iratot – személyes iratot? kéziratot? – a háború után, melynek további sorsáról semmit sem tudunk. Vajon a Leányfalun maradt csomagban (ha létezik) csak iratok vagy művek is maradtak? Esetleg lebombázott Mikó utcai lakása romjai között maradt egy példány belőle?

Az egyetlen ismert részlet az öt képből álló mű középső része¹¹¹, melyben két testvér párbeszédét olvashatjuk. Meghatározó hangneme a lázadás; a szemben állás alapja, mely Pál mondataiból bontakozik ki, nemzedéki ellentét. Ugyanolyan monológyszerű, társat nem, csak szótlán hallgatót kívánó „párbeszéd” ez, mint későbbi műveiben (*A gyertyák csonkig égnek, Válás Budán* stb.). *Ez egy selyemfal köztem és köztetek, s másként látjuk rajta keresztül egymást. Közönyös, hogy ti milyenek láttok engem. De én látlak titeket, tehetetlen tömegben, gigantikusan (elfult sikoly) férfiakat.* Ezzel a módszerrel éri el, hogy mondanivalója még egyértelműbb és hangsúlyosabb legyen: az egyik szereplő felé szinte felbillen a képzeletbeli színpad, s ez a végtetekig nyomatékosított mondanivaló odaszögezi a beszélgető partnert lélektani és fizikai szituációjához.

Nemzedéke tisztasága az egyik alap ahhoz, hogy ítélkezhessenek (*...mi még hallunk hangokat, amiket ti már nem halltok*), de a végső érv: *Az isten illata árad belőlünk.* Ezt követően nyilvánul meg *A zendülőkb*en regénnyé fogalmazott ellentét a felnőttekkel szemben, ugyanakkor saját férfiszerepével is küzd Pál: *Férfiak! Ti vagytok a kezdők, az alkotók, az alfamondók, a parancsolók. Kik vagytok ti? [...] Ti fölépítettétek a világot, mert ez volt a dolgotok, s nem tudatok okosabbat tenni a földön. Bravó, de tovább? Mit kezdtek e Bábellel? Van-e csak egy is köztetek, aki öt centiméterrel tovább látott az űrben egy emberi szemmel belátható horizontnál?*

Kiemeli a szöveggel győzedelmeskedő ÉN szerepét, ezzel még inkább szembekerül a TE-vel, de a TI-vel is. Ezt szolgálják a szuggesztív mondatok: *Ti megmérgeztétek a földet, céllá prostituáltátok a világ gyönyörű céltalanságát...* A darab háborgó hőse nagyon is az ifjú író életéből és világlátásából nőtt ki, s csonkaságában is fontos adalék a lázadás motívu-

mához, Márai expresszionista korszakának értelmezéséhez. (E korszakáról később még szólunk.)

b. Marenka változásai

E művét is mindössze a *Panaszkönyv* című kötete utolsó lapján lévő könyvlistából és egyetlen szövegközlésből ismerjük.¹¹² 1921–1922-ben „hivatalosan” a Berlieni Egyetemen filozófiát hallgat, de ezt maga is inkább csak „ürügynek”¹¹³ és a zsebpénzhez jutás egy módjának tekinti. Filozófiai képzése nem sikerült, nem lett bölcsebb, mint írja, *de Berlinről én is szép emléket őrzök, azokban az években világváros volt, fal nélkül.* Ekkor született a *Marenka változásai* című regénye (regényrészlete?). (Vajon a címben szereplő név – bár itt egyértelműen férfiről van szó – utal valamilyen módon Smetana *Az eladott menyasszony* című operájának hasonló nevű arájára?) A töredék alapján messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, de a fiatal író néhány vonása egyre határozottabbá válik, és megelőlegezi az életmű jelentősebb írásait. E részlet szerint Marenka (akit betűhiba révén több esetben Mazenkának írnak) egy Dániel nevű szobrásznál dolgozik, aki húsz év körüli fiatalember, és mestere mellett segéd. Dániel épp elkészült Nepomuki Szent János szobrával (az úton és vízen járók védőszentje). Mindenki furcsállja, hogy a szent nevet és a legtöbbben úgy értékelik, nem lehet egy nevető szenthez imádkozni. (Érdekes, és csak zárójelbe kívánkozó adalék, mely elsősorban az olvasókban kérdésként újra és újra felmerül: miért nem nevet Márai a róla készült fotókon? De vajon miért elvárás vele szemben a mosoly? Egy számunkra tekintély tökéletes kell legyen? Azt szeretnénk, hogy ne csak tanítson, de el is búvíljön?)

A műrészletben megfigyelhető néhány, az életműben később felbukkanó elem. Ilyen például a művész léte, a művészi kifejezőmód lehetőségeit kutató gondolatsor. Marenka fiatal művész, aki kialakulóban lévő világlátását igyekszik egyre tökéletesebbé csiszolni, megtalálni szubjektum és a világ helyes viszonyát. *Ezt a távolságot, ami köztünk s a dolgok között van, ami köztem s a gondolataim között, köztem s az érzéseim, köztem s a fiaim, s a szobraim között van... ha ezt egy óriási lépéssel át tudja lépni valaki, akkor nagy művész, vagy teljes ember. De ezt csak a legkevésbé tudják. [...] Művész az, aki közel van önmagához, s nem hall mást és nem engedelmeskedik másnak, csak ami tisztán benne van. Odáig eljutni végtelenül nehéz, az út a leghosszabb. [...] A művész néma, mint az Isten. Vagy ezer hangja van, mint az Istennek. [...] Amíg nem tudok olyan szobrot csinálni, hogy mindenki megértse, a művészek a városban, a papok a templomokban, a polgárok az üzletekben, a gyerekek a bölcsőkben és a parasztok a földeken, addig nem vagyok művész. Nagyon nehéz ilyen szobrot csinálni.* Mindez talán (nem is nagyon) bújtatott ars poetica, melyben megfogalmazódik a fiatal Márai keresése, az „anyaggal” való küzdelme. Ugyanakkor kiútként már ekkor jellemzően egyéni módot választ: *Arra vigyázz, hogy azt az arcodat, ami akkor a tiéd, ha egyedül vagy, soha ne lássák rajtad, ne vegyék észre, a szavadon, a mozdulatodon se. Akkor megijednek tőled, és egyedül hagynak. Lehet az arcod a legszebb, mégis egyedül hagynak.* (Talán ez bújik meg a „nem nevető” Márai-fotók mélyén?) A művészet örök volta, folyamatossága kapaszkodó, fontos szempont a múltra és a jelenre nézve is, hogy *Dániel már akkor is rajzolt, élt, szobrokat faragott, mikor ő még nem is tudott a világról.*

A későbbi, sztoikus bölcselelő Márai is megnyilvánul e lapokon: *A legtöbb életnek azok a nagy percei, mikor, nagyon ritkán, egyedül van. Akkor megijednek önmaguktól. Ezért vannak mindig másokkal. Van családjuk s mindenféle más, amit az emberek közösségnek hívnak. Az mind kibúvó csak önmagunk elől.*

A sors tréfája, hogy az újságban e szövegközlés után Szabó Dezső új könyvének egy részlete olvasható az infámis¹¹⁴ generációról: *„Szajha volt ez az infámis generáció”* – írja Szabó Dezső, értve alatta a Márai által csodált és valószerűtlenségig magasztalt 1867–1914 közötti időszakot...

c. *A csöndes lakó* című elbeszéléskötet (Kassa, 1924 körül) előfizetési felhívása szintén ismeretlen, illetve meg nem jelent Márai-művet takar. E novellagyűjteménye valószínű, hogy végül nem jelent meg. Mivel fontos irodalomtörténeti adalékkal szolgál, és eddig csak a néhány száz példányban megjelent Márai-bibliográfia előszavában közzöltük e dokumentumot¹¹⁵, ehelyütt bemutatjuk a nyomtatványon szereplő teljes szöveget.

Előfizetési ív Márai Sándor novellás könyvére. A tíz novellát magába foglaló kötet „A csöndes lakó” címet viseli. Az alaphang, amit a szerző a vezérnovellában megüt, végigrezeg az egész könyvön; az emberek, akik felvonulnak előttünk, igénytelen hadsereg, mind csöndes lakók az élet nagy bérházában. A vidék, a csöndesség, a szomorúság, a lemondás és a szerelem könyve ez a könyv. Ezekről beszél Márai Sándor, halkán és új hangon. Gesztusokon, elejtett szavakon, könnyes szemeken és megbocsátó pillantásokon szűrődik le ebben a könyvben minden szenvedély; az író az életet tükrözi, tisztán és hűen, a világos vonalak nyomán megmutatja az utánuk húzódo árnyékot is.

Márai Sándor kvalitásai túlemelik a könyvet az átlagon; nem a nagyközönség változó ízlésének íródott, de egy egyéni és harmonikusan fejlődő világnézet öntudatos megnyilvánulása. Előfizetési ára 3 korona. Az előfizetési díjat a mellékelt postautalványon s a jelen előfizetési ív kíséretében két hét leforgása alatt kérjük ... könyvkiadó ... címére beküldeni, példányszám, név és lakcím pontos megjelölésével. A könyv október hó végén hagyja el a sajtót. Nem rendelés esetén is kérjük az ívet visszaszármaztatni.¹¹⁶

d. Oroszország képekönyv

Dormándi Lászlóval közösen szerkesztik az *Így történt! 1914–1930 képekben* című képekönyvet¹¹⁷, mely egy évvel korábban már több országban (Franciaország, Németország, Olaszország) megjelent, és osztatlan sikert aratott. 16 év története és történelme tablószerűen mutatja be világunkat tragédiáival, nagy pillanataival, az emberi élet és lét mindennapi valóságával. A könyv alapötlete az volt, hogy *az utolsó húsz esztendő története, amely valamennyiünknek a bőrére ment, egyformán érdekel minden embert. (...) meg kell csinálni ennek a húsz fejtetőre állított esztendőnek a históriáját, betű nélkül, képpel.*

Ennek mintájára kezdtek egy másik fotóalbum összeállításába, melynek tipográfiáját – az előzőhöz hasonlóan – Kner Albertre bízták. A kötet fotóanyaga (melynek képaláírásait Márai írta volna) máig rejtélyes módon került Amszterdamiába, s 1932–1975-ig egy páncélszekrényben lapult... Végül az eredeti, budapesti megjelenés helyett Hollandiában adták ki 1976-ban, a Contact Verlag gondozásában – csaknem fél évszázaddal a tervezett publikálás után. (A kötet a *Rusland hoe het was* címet viseli, Oroszország életének 1852 és 1932 közötti időszakát mutatja be 160 oldalon, 350 fotó segítségével.¹¹⁸) A gyűjtemény utóbb David King angol fotótörténész tulajdonába került, és ezt követően jelent meg egy impozáns kiadásban idehaza is, az író ilyen témájú írásaiból vett idézetekkel kiegészítve.¹¹⁹

e. Vágyunk a teljességre, szeretnénk tökéletes „összes kiadásokat”, hiányok és hibák nélkül, de ez sajnos nem létezik. Ki tudja, hány Kosztolányi- vagy Karinthy-írás található elszórvva napilapokban, melyek például álnév mögé rejtve jelentek meg?! (Az *Ujságban* név nélkül megjelenő *Valaki írja* című rovat „elkövetője” például minden bizonnyal Karinthy Frigyes volt). Vajon hány „delfinológiai” írás hányódik még ismerve is ismeretlenül?! Szörényi László: *Bevezetés a delfinológiába* című kötete is csak a felsorolás szintjén jegyzi ezeket. Egyszer el kellene kezdeni „bedolgozásukat” is a magyar irodalomba.

III. Az expresszionista Márai és a *Föld* című töredékregény töredékei

Az író németországi időszakához (1919–1923) köthető az expresszionizmussal való találkozása, melynek hatása több művében tetten érhető. (Idetartozik az alább bemutatás-

ra kerülő *Föld* című regénye is. Ebből korábban mindössze egyetlen /jelen sorrendben a második/ részlete volt ismert, melyet Fried István mutatott be egy tanulmányban.)¹²⁰

A *Föld* című, egészében el nem készült, vagy legalábbis meg nem jelent regény az író németországi időszakának jellegzetes írása. Nem csak a huszonéves Márai lázadása olvasható ki e sorokból, de közelről láthatjuk e töredékekben az expresszionizmusnak az íróra tett hatását is. Bizonytalan, kimondatlan és kimondhatatlan rémségek gyötrik, melyek legalább annyira hajtják őt a közöny, mint a kitörési vágy felé. Az, hogy mindez gyakorlatilag épp egybeesik németországi éveivel, ahol ebben az időben Berlin ezen érzések, egzisztenciális megnyilatkozások fellegvára, jól magyarázza, miért ennyire meghatározó ez az élményvilág. Ennek nyomait több cikkében, elbeszélésében is felfedezhetjük; plasztikusan őrzi berlini éveinek lenyomatát például a *A barbár* című írása: a varietéből hazatérően sovány munkásokkal találkozik, míg ő jól felszerelt szállodájába tér vissza. A nők, a bőgő autók, az italok mind a német fővárost és e korszak expresszionista írásait idézik. A *Föld* című töredékek azért jellegzetesek még részleteikben is, mert egy váltás előtti állapotot tükröznek: a németországi évek után feleségével, Lolával rövid ideig Budapesten, majd öt évig Párizsban élnek. Ez is egyfajta átmenetiség a Földön, távozás egyik állomáshelyről a másikra, az egyik helyen már kiürült életből a következő, lehetséges és ígéretesebb életbe.

Az alábbiakban számba vesszük az expresszionizmus azon jellemzőit, melyek fontosak a közölt műrészletek értelmezéséhez.

A németországi expresszionizmus képviselőit elsősorban életfelfogásuk, érzéseik és hangulataik kötötték össze. Műveikben a modern ember létállapotát, szorongásait, félelmeit és elidegenedését ábrázolták. Belső, intenzív tartalmak kifejezésére törekedtek (ezért a szófajok közül főleg az igéket, indulatszavakat használják); Edvard Munch *Sikoly* című képe az irányzat legjellemzőbb ábrázolásának tekinthető. Az avantgárd ezen irányzata a kiáltás művészeteként is értelmezhető, mely ugyanúgy feladatának tekint a reflexiók középpontba állítását, mint a társadalom esettjeivel való törődést. Képviselői kiemelt figyelmet fordítanak a világban tapasztalható ellentétek érzékeltetésére, az abból eredő diszharmonióra. Ezért gyakori a szegény és gazdag, életerő és halál, önzés és önfeláldozás vagy káosz és rend szembeállítás. Ebből következik, hogy e művek alaphangulatát ugyanúgy adhatja az elragadtatás, mint az undor vagy a csalódottság. A világban állandóan helyét kereső ember félelmei mellett megjelennek egy más, eszményi világba vetett hit vágyképei is. Írásaikban a nyelvi eszközök között a megszemélyesítés, a szaggatott beszédmód, az erős zeneiség a legjellemzőbb.

Az író életműve szempontjából Gottfried Benn, August Stramm, Georg Trakl és Franz Werfel voltak az irányzat legfontosabb képviselői. *Emberi hang* című kötete¹²¹ műfordításai között valamennyiük műve szerepel a magyarra átültetett versek között. Megjegyzendő, hogy a Márai által fordított versek jelentős részét más költőnk is tolmácsolta, s szövegközléseknél kivétel nélkül az ő fordításukat veszik alapul, s nem Máraiét. Pl. Francis Jammes költeménye – *Ima azért, hogy a szamarakkal mehesen a paradicsomba* – Szabó Lőrinc fordításában vált ismertté. Különösen érdekes e tény, hisz Jammes versének épp e fordítója pozitív hangú kritikát írt az *Emberi hang* című kötetéről.¹²² Kritikája végén megjegyzi: *Kötetét 10–12 modern német költő egyes verseinek egyes fordításai zárják.*

Miközben megdicséri Márai problémaérzékenységét, mely éppen jellemző az expresszionista alkotókra, elmarasztalja annak képviselőinek kimutatható hatása miatt. *Verseiből egy nagyon tehetséges költő alakja bontakozik ki előttünk, aki érti a kor szavát és látja a társadalom vergődését, az egyéni és kollektív célok összeütközését. [...] Kifogásolni való tulajdonképpen csak az az egy, hogy Márai teljesen a mai német líra hatása alatt áll.*

Az alkotók között meg kell említeni a drámaíró Georg Kaisert is, akit – az *Egy polgár vallomása* tanúsága szerint – meglátogatott, amikor a német író kiengedték a börtönből.¹²³

Jellemző az a történet, melyet Márai elmesél Kaiserről. Egy amerikai újság berlini tudósítójának újévi körkérdésére, melyben az iránt érdeklődött Németország hírességeitől, ki az a hat ember, akiket egy új özönvíz esetén magukhoz vennének a bárkába, a német író így válaszolt: *Nem mentenék meg senkit.*¹²⁴

Kiemelkedő szerepe van a *Menschheitsdämmerung* (Az emberiség alkonya) című költői antológiának¹²⁵, melyet Koczogh Ákos „az expresszionizmus záróköve”-ként aposztrofált¹²⁶, s amelyben valamennyi jelentős író (köztük a fentebb már említettek) szerepel. (A témával részletesebben foglalkozik Kakuszi Péter: *Márai Sándor és a német expresszionizmus.* [ItK, 2000. 1–2. sz. 165–184.]

Márai önéletrajzi ihletésű regényében cím szerint is említi a Kurt Pinthus által összeállított antológiát. *Aki fél, az kiabál. Ezért gyorsan írni kezdtem félelmemben. Verseket írtam, ezen a leipzigzi özön egész kötetre valót – később egy vidéki kiadó közzé is adta e poémákat Emberi hang címen. Az „ember”, a meggyalázott humanitás akkor olyan műsorszám volt az új német irodalomban, mint egy varietében a fókák. Antológiák jelennek meg ilyen címmel: Menschheitsdämmerung.* (Egy polgár vallomásai. Bp., 1935. 28.) Márai életművének értékelése szempontjából a lefordított versek igazi jelentősége abban áll, hogy e lírai darabok hangvétele egybeesik az író ekkori egzisztenciális és lelki állapotával, gondolkodásmódjával. (Nyilván jellemző az is, mely verseket választotta ki fordításra kötetébe.)

Az antológiában szereplő művek hangvétele akár beteges érzületre is vallhatnának, de Németország történetét és az I. világháború okozta általános sokkot ismerve nem csodálkozhatunk; az ekkor fiatal Márai hasonlóképpen élte meg mindezt: e témában irodalmivá érlelt és emelt élménye, lenyomata nyomon követhető *A zendülők* lapjain. A lefordított versek tónusa mindenesetre borongós, nyomasztó, melynek alapja az egzisztenciális bizonytalanság, és a dekadenciával, a bukott ember reménytelenségével telített pogány eszkatológia. Inkább emlékeztet Nostradamus vészt jósló centuriáira, mint a Jelenések könyvére, mely egy igazságos ítélet utáni boldog jövőt is hirdet.

Előszörban ezek a jegyek, gondolatok jellemzik *Föld* című műve ismert részleteit is. Az első műrészlet¹²⁷, ha távolról is, de megelőlegez valamennyit az *Egy polgár vallomásaiból*. Nem pusztán témájában (apja és környezete, közöttük lévő kapcsolat és lázadás minden „felsőbb hatalom” ellen, Eperjes), hanem hangnemében, apaképében is. *Mint egy szerető, úgy ölelnek ilyenkor. Az apák ölése fáj és ritka* – írja a freudista vonásokat idéző sorokat Márai. *Csendesen beszélünk, hogy most már ideje lenne vigyáznom az életre és másként csinálnom egyet-mást, mint eddig.* A javulásra, a lázadás és ellenkezés feladására biztató apa (aki ha egyre távolodva is, de tekintély marad!) teljesen az *Egy polgár vallomásait* idézi. Ugyanakkor egészen más ez a kép, mint *A zendülőkben*; itt még gondoskodó, vigyázó jegyekkel találkozunk, ott már egész nemzedékével együtt bűnös és vádolt. Szimbolikus jelentőségű a gyűrű eltékozlása, mely öntudatlan lázadás, hagyomány elleni protestálás, az önállósodás egyik jele.

Fő műve természetesen kiforrottabb, bár érdekes lenne ismerni a kevésbé érett Márai gondolatait, melyek bizonyosan kisebb kontroll alá estek, mint az *Egy polgár vallomásai* (különösen a harmadik kiadástól). Az önéletrajzi tematikát erősíti Eperjes említése is; hetedik osztályos bizonyítványát az Eperjesi Katolikus Főgimnáziumban töltik ki 1916-ban, ahol e csonka tanévet magántanulóként fejezi be. A kassai gimnáziumot éppen egy „zendülés” miatt kellett elhagynia: unkaöccse, Jáky János szerint¹²⁸ egy cikket írt az önképzőköri lapba, melyben szóvá tette, hogy tanárai üldözik azt a diákot, aki sétatálcával, cigarettázva és girardi kalapban megy végig a kassai főutcán. Márai úgy emlékezett vissza Eperjesre kerülésére, hogy: *Az iskola igazgatója szigorú ukázt adott ki, amely szerint a növendékek semmiféle irodalmi működést nem fejthetnek ki.*¹²⁹ Az ifjú író ennek ellenére beküldte a *Pesti Hírlap* pályázatára Salamon Ákos álneven

írt novelláját, amely megjelent a lapban, s melyért 40 korona pénzjutalmat kapott. Tény, hogy érettségi bizonyítványát az 1916–17-es tanév végén Eperjesen kapja meg. *Érettségi találkozó* című cikkében¹³⁰ a város legfőbb értékeként azt emeli ki, hogy *Ha mégis megmaradtunk, embereknek, akik nemcsak sikert akarnak, hanem eredményt: annak a bizonyosan nem tökéletes, de az idő teherpróbáját mégis elviselő nevelésnek köszönhetjük, mely a klasszikus-humanista alapműveltség fogalmait ismertette meg velünk.* Ezért töredékében is fontos adalék az érettségi vizsga élményéhez is kötődő első rész: miként vélekedik az emlékező-önelemző Márai a közel egy évtizeddel korábbi események kiváltotta hatásokról, formálódásról.

A második részlet a Rákócziánium idejéről szól¹³¹, tehát ez is önéletrajzi jelleű, és egy másik „száműzetését” idézi, mely időben megelőzi az előző részletet. Az *Egy polgár vallomásaiban*, mint lázadása egy újabb ténye, ez is kiemelt szerepet kap. *A családi tanács elhatározta internálásomat; intézetbe adtak Pestre. Ez a megoldás mindenkinek tetszett, csak apámnak nem* – kezdi az újabb exodus történetét.¹³² *A sziget* című regényig a lázadó Márai van túlsúlyban az életműben, s ahol maga a lázadás nem elég motiváló erő, nem tud igazi irodalmat teremteni (korai versek, *A mészáros*, el nem készült vagy fel nem lelhető korai művek, töredékek), azt nem vállalja, s nem tartja számon művei között. Ilyen szempontból „más korszak” már az *Egy polgár vallomásai*, mely (eredeti formájában!) lázadás és kiegyezés egysége: a krisztusi korra „megért” író számvetése múlttal és jelennel, de a jövővel is, a (túl)élhetőség esélyeit, az átmentés lehetőségeit kutatva, s remélve.

Mindennek igazi kiüresedését láthatjuk már az emigrációban, ahol pl. *Az igazi* Juditja (az íróhoz hasonlóan) elvesztett minden kapcsolatot a múlttal, emlékekkel, osztállyal. (Juditnak már emlékei sincsenek, nem is lehetnek arról az osztályról, melyhez sohasem tartozott; jelzi mindez azt is, hogy témában, az írások számában is egyfajta kiüresedés jelentkezik az írónál.) Élete végén pedig a reflektáló, összegző tematikát valósítja meg; ennek megnyilvánulása – *Naplói* mellett – a *Föld! Föld!...*, (ál)történelmi regényei és *A Garrenek műve*. Visszatérve a műrészlethez: itt is már valaminek a végét, elvesztését éli meg, ezért szeretné, ha Almássy, e névtelen köztársaság elnöke pozíciójában maradna, ki időnek, embereknek parancsolni képes. Almássy átmentése a való életbe biztonságot, védettséget és reményt jelent.

Az sem véletlen, hogy még e társadalomban is élnek kívülállók, s mielőtt valóságos „expresszionista szociográfiai összessét” írna a szegényekről, a féktelen rablókat és a költőket említ, mint idegen testeket e zárt közösségben. Ekkor még maga is költőnek vallja (hiszi?) magát, melyben része lehet Kosztolányi Dezső pozitív kritikájának is¹³³. Az intézet sokkal inkább a szorongás helye, mint a közösségiségé: államformává, „köztársasággá” az által válik, hogy mindannyian kiszolgáltatottak. *S olyan fojtogató szaga volt mindennek, mint egy kórházban* – írja önéletrajzi művében.¹³⁴ Ezért inkább tagadást és a fegyelem (rend?) elleniséget hoz létre az intézet, mint célja szerintit. A fegyelem kijózanít: így is felkészít az életre, de más eredménnyel. Ember és kozmosz, a kicsi a nagyban, magányos és önálló univerzumként lebeg: a világban önmagát kereső ember, „a magányos lélek univerzuma”, ahogyan Rónay László nevezi majd a naplóíró Márait.¹³⁵

Az előzőtől szándékosan elválasztott, a szegényeket bemutató rész, szociológiai megfigyelésekkel, és sokszor aforisztikus stílusú mondatokkal mutat rá arra az egzisztenciális tapasztalatra, hogy az ember születésétől fogva minden nappal egyre szegényebb. Nem a proletárok szegénységéről beszél (*Mert a szegénység nem forradalom. A szegénység a végső állapot, a beteljesülés, amit az embernek megélnie adatott... Aki nyomorog, az hadiállapotban él, szándékai ellenségesek, akarata a pusztítás*), melyben bizonyára 1919-es élményei és annak levont tanulságai is ott vannak, hanem az emberéről, aki minél teljesebb EMBER akar lenni, nem tehet mást e testre szabott létben, mint lázad egész lényével. *Hier hüben da*

drüben című cikkében¹³⁶ egy lipcsei népkonyhán tapasztalt élményét írja meg. Ebben a gazdagok és szegények sohasem érintkező világát rajzolja meg, s utóbbiakhoz sorolja magát, mint jelen szövegközlésünk második része is ezt sejteti, nem beszélve 1933-as „szatirikus esszéjéről”¹³⁷, *A szegények iskolájáról*. Korai német írása állásfoglalásra készítő, és az „utánnomás engedélyezve” megjegyzés szarkazmusa provokatív, „mintha minél több olvasót akarna befolyásolni”.¹³⁸ Nézeteiben mindez nem evangéliumi szegénység, hanem forradalmár, újítani és megújulni akaró.

Ennek az élményének alapjait is megtaláljuk az *Egy polgár vallomásaiban*: *Egy-két nap múlva megtudtam, hogy a társadalom egyik számkivetett páriája vagyok, a legutolsók egyike, névtelen senki és semmi, s ernyedetlen küzdelemmel, szüntelen odafigyeléssel, ármánnyal, komiszággal és elszántsággal talán vihetem annyira, hogy ideig-óráig megtűrnek; de álmodnom sem szabad egyenrangúságról, nem tartozom közéjük...*¹³⁹

S ugyanígy nézi a szabadságot jelentő háztetőket fő művében, mint itt: *S egy vasárnap délután – ő, ezek a vigasztalan, üres, szívszorító vasárnap délutánok, mikor kongtak a folyosók, s nem jött érettem senki, s naphosszat az emeleti dohányzó ablakában ültem és Pest háztetőit néztem, amíg besötétedett! – ilyen elmerült állapotban lepett meg ez a különös pajtás...*¹⁴⁰

A harmadik részlet¹⁴¹ mintha a két száműzetés következményét írná le: a léte valóságára riadó ember szavai, aki űzöttségében egzisztenciálisan éli át, mit jelent az Édentől Keletre élni. Hasonlóan ír *Chevalier* című cikkében 1922 őszén, Münchenben: *Az élet teljes érzése a halál tudatának pillanatában kezdődik... Minden egyéb addig csak eszközöcske, tehetetlen játék.*¹⁴² Egy kívülálló vallomása (mit csináltak ezek; itt járok utcáitokon), mely olyan, mint egy keserű mámorban töltött berlini éjszaka, mely Ott Dix¹⁴³ festményein kel életre: börze, kéj, Salvarsan, hullaszállító, színész. Márai a weimari köztársaság Berlinjében élt, mely a politikai instabilitás és megosztottság, a gazdasági káosz időszaka volt. Mindezt fokozta még az a tény is, hogy a német főváros ekkor az európai emigránsok kedvelt városa (az orosz emigránsok száma csaknem 200 000 fő volt!), de a művészek is előszeretettel keresik fel, hiszen a sok impulzus bőséges élménnyel szolgált legújabb műveik megírására. Ezért nevezte Rejtő Jenő a várost „az önmagából kivándorolt Európa új világá”-nak.¹⁴⁴ A város aranykora idején (1924 után) az író már Párizsban él, de a kulturális sokszínűség, a koldus-szegénység, a homoszexualitás által meghatározott világváros mind alapját képezik a harmadik részletnek. (A nemek pártokra szakadtak; előbb csak divat volt, később járóány a homoszexualitás. Óriási üzemek alakultak e szenvedélyek mesterséges csíráztatására – írja.) Jelképszerű és jellemző, hogy Anita Berber (halálos gőzű, szép, színes lápvirág – írta róla Márai)¹⁴⁵ táncosnő temetésén prostituáltak és nagy cégek igazgatói egyaránt részt vettek, mintegy képviselve Berlin akkori társadalmi és erkölcsi helyzetét. Ismét csak Otto Dixre utalunk: *Nagyvárosi triptichon* című képe felvonultatja e színes forgatag valamennyi szereplőjét: a koldustól a katonáig ír, aki a háborúban elvesztette mindkét lábát, egy kezét és szemét – és mégis a német himnusz éneklője... Teszi mindezt annak árnyékában, hogy kimondták: az I. világháborúért az egyedüli felelősség Németországot és szövetségeseit terheli. *Berlin a tegnapot felejteni akaró, új tárgyilagosság jegyében épült késői holnap embriója* – írja Rejtő Jenő fentebb idézett írásában.¹⁴⁷ Egy a háborúban megroppant ország önmagát értelmezi, helyét keresi – egy önmagát kereső és szüntelenül elemző/ értelmező ifjú itt keres válaszokat saját kételyeire; e kettő találkozásáról beszél a harmadik részlet. *Érdekes és visszás világ volt ez. S reménytelenül idegen* – ahogyan az *Egy polgár vallomásaiban* írta.¹⁴⁸

A szemelvény prózaversszerű részt is tartalmaz *Én vagyok a barbár* kezdettel. Olyan, mint egy prédikátor, aki Keresztelő Szt. János módjára utat készít, csak itt nincs Jézus, aki mindezt harmonizálná, emberibbé tenné és tovább vezető utat mutatna: *Az élet jó, jóság; az élet értelme az élet, célja nincs.* Evangéliuma is barbár: *Ádám kötötte üzlet; a törvény: öl, lopj, hazudj.*

Talán ez is a háború dúlta ember reakciója, artikulálatlan válasza a sokk után, amely megszeliődülve egykor regénnyé lesz: *A zendülők*. Ugyanakkor az az életérzés, mely megfogalmazódik e részletben, felveti azt a gondolatot, mely pl. a Márai által is fordított Frank Leonhard¹⁴⁹ egyik művében, a *Német novellában* nyer alakot: *Esztelenség Istent kérni, hogy szabadítsa meg őt az állattól, amivé Isten maga alkotta az embert – félig állattá, félig valami mássá, egy felresikerült teremtménnyé, vérében reménytelenül állatiságra kárhoztatott korccsa.*¹⁵⁰ Ugyanez a gondolat gyakran előkerül Márai korai műveiben, de még késői írásaiban is fellelhető. Előbbire példa többek között *A sziget* (1934) című regénye, utóbbira a *Jób... és a könyve* (1982) című játéka. *A sziget* hőskének, Askenasinak az ember vergődését illusztráló gondolatai a Paradicsomon kívüli számkivetettséget is megjelenítik: *Én a legjobbat akartam, a legtisztább fogalmazást, úgy akartam lefordítani a Te szövegedet az élet nyelvére, ahogy eredetileg fogalmaztad... Sajnos, úgy látszik, nem lehet. Hiányoznak a szavak, durvák és tökéletlenek, meg sem közelítik az eredetét... „Pogány magán-evangéliumának” végén (melyben még a keresztén haldokló, elhagyatottságot átélő Jézus zsoltárt idéző szavait is elmondja) vállalja, de megosztja a felelősséget: Ugye, nem tudsz felelni... S most itt ülünk a slamasztikában.*¹⁵¹ Askenasi levonja a végső következtetést: a megoldást az ember csak a halálban találhatja meg... *A Prágai Magyar Hírlapnak* adott nyilatkozatában vázolja művével kapcsolatos elképzeléseit: *...a lelki naplementét és napfelkeltét akarom megírni. Ennek az embernek gondolatából akarom az egész mai modern civilizáció kritikáját kihozni. Érdemes volt-e s érdemes lesz-e élni?*¹⁵² *A Jób... és a könyve*ben leírta „igazság” megismétli, mely szerint *a Teremtő is felelős, hogy az ember nem sikerült*¹⁵³, és mindenben tud javítani, de az emberi természetben nem.

A *Föld* című regény negyedik részlete¹⁵⁴ az egyedül- és kívülállás apoteózisa: egy elröbölt élet anatómiája expresszív kifejezésekkel, szürrealista képekkel és motívumokkal. A gondolatok álomszerű következetlenséggel (vagy következetességgel?) követik egymást, rohanó képek, benyomások és szimbólumok formájában (törvény, rendőr, fiatalokkal üzetelődő öregek). A töredékesség és szaggatottság felveti azt a lehetőséget, hogy Márai a regény írása közben érzékeli – nem lesz-lehet ebből egy teljes, egész mű; s talán az a helyes végkövetkeztetés, amit Fried István von le tanulmányában: ezen évek lenyomatával, e hiányzó regénynek a nyomaival a későbbi évek műveiben találkozhatunk.¹⁵⁵

Olyanok e műrészletek, mint egy üres teremben magányosan ülő ember; a terembe bekialtanak, becsukják az ajtót, s a hang egyedül rezeg, az emberi magány felerősítéseként, kísérőjelenségeként. Nemcsak „minden Egész” törött el, de maga az ember is megroppant, és a modernizálódás közben rádöbben saját tehetetlenségére, félelmére, menthetetlen töredékességére. Kiáltás ez a Paradicsom, a Megváltás után, de kiáltás az önmagára maradt emberért is, mely – az író élménye szerint – történelme legnagyobb válságát éli. Aki elidegenedett önmagától, a világtól, történelmétől, a környező természetétől, és nem találja helyét – megváltó után kiált, és a megváltást az emberi(b)ben, a *vox humánában* véli felfedezni. Ezért is érzi rokonnak mindazt, amit Kurt Pinthus antológiája előszavában megfogalmaz: *Megkísérelték, hogy az emberit az emberben ismerjék fel, s megmentésük és felébresszék. [...] Egyre világosabban tudták: az embert csak az emberrel lehet megmenteni, nem a környezetével.*¹⁵⁶ Az expresszionisták összeszorított fogakkal, egy kiáltásba tömörítve akarnak mindent elmondani – s ha a kiáltás műfaj lenne, ez lenne legtalálhatóbb, legméltóbb az irányzathoz.

Szó szerint erről ír Márai *A sikoly* című cikkében¹⁵⁷, mely szinte expresszionista kiáltvány, ars poetikus megfogalmazásban. *Az idő kitermelt a regény, a dráma és a novella mellé egy új műfajt: a sikolyt.* (Érdekes, hogy a „legplasztikusabb” műfajt, a verset nem említi.) *A pacifizmussal nem értünk el sokat, mert az első millió ember lemészárlása után mind pacifisták voltunk már.* Ezután leírja, hogy milyen veszteségeket kellett elszenvedni a háború miatt,

hogyan lett öngyilkos egy költőbarátja és hogyan akasztották fel a fára egy másik barátját. Egyedül maradt, utolsónak maradt az expresszionizmus, becsületesen érve, mint belső kényszer, s mellesleg tagság a kommunista pártban. [...] A legjobb esetet veszem: a fiatal költő nem akart megalkudni a százáddal. De döbbenve észleli, hogy az egyetlen hang, melyet még toroka adni tud: a sikoly. Végül érdemes idézni írása befejezését, mely bemutatja a kor, és valószínűleg Márai lelkiállapotát. A fiatal költő áll a barikádon, artikulálatlanul ordít az éjszakába, és nem érzi jól magát. De figyeljen föl a hangra minden írópolgár az arrivátság paradicsomágyában, mert a sikoly egy generáció csatakiáltása a másik felé, s egyben egy generáció segélyhívása egy másik felé. Ám ki az, aki segít? Kurt Pinthus ugyanezt az élményt így fogalmazza: A földi nyomorúságból nyúlt kezük az égnek, de az ég kékjét nem érték el; karjukat kitérve, vágyakozón omlottak a földre, s a föld meghasadt alattuk; a társadalomért kiáltottak, és nem találtak egymásra; megfűjták a szeretet kürtjét, hogy az eget is megremegtesse, de hangjuk nem hatolt a csatamezők, gyárak és beszédek zaján át az emberek szívéig.¹⁵⁸ Mi ez, ha nem a kor bábele: önértelmezési, kommunikációs és egzisztenciális zűrzavar – és mégis élni kell! Aki vállalja, az részt vesz abban a munkában, mely az új értékrendszer alapján való viszonyulást és kapcsolódást jelent ember és ember között. Ezért is mondja Pinthus *Az új Németország* című beszédében 1918-ban, hogy *Nem gyönyörködnek a saját érzéseikben, hanem fölrázzák embertársaik érzését, mert mindig az emberi szívre céloznak.*¹⁵⁹

Márai expresszionista korszaka összességében az irányzatnak megfelelően örök emberi eszmék köré szerveződik: jóság, boldogság, testvériesség, szabadság, igazságosság, harmónia utáni vágy. A *Föld* című töredéke négy részlete a család, az intézet, az emberség és az emberiség témáját dolgozza fel, ezzel körvonalaiiban vázolván a teljes egészében soha el nem készült regény tematikáját, stílusát, irányultságát. (A részletek sorrendjét természetesen mi állítottuk fel.) A készülő mű irodalmi és világirodalmi tájékozódás, keresés: a világot formáló irodalom és az irodalmat alakító és irodalomná váló világ (univerzum és személyes univerzum) megvalósulása. Műve, ha teljes egészében elkészült (volna), minden bizonnyal az 1927 előtti kötetek sorsára jut: nem kerül be vállalt és önmaga által kanonizált írásai közé, életművébe. E sorok jelentősége és nagyszerűsége mégis abban van, hogy az irodalom által legyőzött múlt és élet, illetve az életből forrászó irodalom előrevetíti a magyar szellemi élet egyik fiatal írótehetségének formálódását.

IV. Epilógus helyett

1926-ban ars poeticus gondolatokat fogalmaz meg, mely egyfajta visszatekintés a múlt-ra, de egyben írói önértelmezés, helyzetértékelés is. *Tíz éve írok. Nem készültem semmiféle pályára, és nem készülök semmiféle pályára. Az emberek érdekelnek, az élet érdekel, a világ érdekel, semmi mással nem foglalkozom. Európai ember vagyok, s ezekben az években, mikor Európa egy nagy fejlődés óriási változásait éli, boldogan élek Európában, hiszek Európában, dolgozom, ahogy tudok, egy emberibb, őszintébb, szabadabb és egészségesebb Európáért. Vándorlás városokban, egyre nyugodtabban, és egyre biztosabban a cél körül, ami nagyon szerény: őszinte életet akarok élni, hogy őszinte írásokban tudjam kifejezni az életemet.*

*Évek Berlinben és német városokban, ahol hajlandó voltam azt hinni, hogy mindennek a végére juthatok, és évek Párisban, ahol megtudtam, hogy mindennek a legelején vagyok. Utazások délen és nyugaton. Három boldog hónap Firenzében. Soha nem szűnő csodálkozás és minden pillanattal erősödő izgalmas bizonyosság: ember vagyok, emberek között élek.*¹⁶⁰

E vallomása végén felsorolja addig megjelent köteteit, tudomásunk szerint ekkor vállalja utoljára (az *Emlékkönyv* kivételével) „jegyzékszerűen” 1927 előtti műveit.

Mindez egy próbálkozás, kifejezési módok váltása, feldolgozási mód, mely egy lázadó kor lázadó ifjának *vallomása*, de azt is mondhatnánk: egy *zendülő* magánbeszéde, aki *sértődött*, *idegen emberként*, él a Földön.

¹ *Kitépelt noteszlapok*. Szeged. 2005. Lazi; Március. Szeged. *Márai Sándor összegyűjtött írásai* [1918–1922 közötti írások]. Szeged. 2006. Lazi.; *Aranyidők. Márai Sándor összegyűjtött írásai*. [1922–1924 közötti írások]. Szeged. 2006. Lazi.

² *A kassai polgárok*. Bp. 1990. Prológus Kft.; *Kaland*. Bp. 1990. Prológus Kft.; *Egy úr Velencéből*. Bp. 1991. Prológus Kft.

³ *Bolhapiac. Válogatott novellák*. Szentendre. 1995. INTERPOPULART. (1996-ban változatlan utánnomásban.)

⁴ *Márai beszél*. Miskolc. 2004. Bíbor.

⁵ *Lucrétia fia. Kötetben meg nem jelent elbeszélések I. 1916–1927*. Bp. 2004. Helikon.; *Lomha kaland. Kötetben meg nem jelent elbeszélések II. 1928–1937*. Bp. 2005. Helikon.; *A régi szerető. Kötetben meg nem jelent elbeszélések III. 1938–1947*. Bp. 2005. Helikon.

⁶ *Összegyűjtött versek*. Bp. 2004. Helikon.

⁷ *Bölcsességek az év minden napjára*. Bp. 2004. Helikon.

⁸ *Napló (1945–1957)*. Washington. 1958. Occidental Press.

⁹ *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1955*. Toronto. 1992–2003. Vörösváry.

¹⁰ *Japán kert I–II. Publicisztikai írások, versek, elbeszélések*. (Pozsony–Bratislava.) 2004. Madách–Posonium.

¹¹ Szőnyi Zsuzsa: *Vándor és idegen. Márai-levelek, emlékek*. Bp. 2000. Kortárs.; *Kedves Tibor! Márai Sándor és Simányi Tibor levelezése 1969–1989*. Bp. 2003. Helikon.; *Rajongás vagy szereptévesztés. Simonyi Imre és Márai Sándor kapcsolatáról*. Bp. 2005. Aba-Book–(Békés Ferenc)

¹² *Der Wind kommt vom Westen. Amerikanische Reisebilder*. München–Wien. 1964. Langen–Müller; ugyanez: München. 2000. Langen–Müller; ugyanez: München–Zürich. 2002. Piper.

¹³ Kovács Endre: *Márai Sándor*. Sorsunk 1943. márc. 3. sz. 196–208. Ugyanez különnyomatban: Pécs. 1943. 16 p.

¹⁴ Szabad Nép, 1945. máj. 31.

¹⁵ *Márai Sándor az Írószövetség irodalmi törvényszéke előtt*. Dunántúli Napló 1954. máj. 6. 106. sz. 4.

¹⁶ Művelt Nép 1954. máj. 1. 8. sz. 3.

¹⁷ Sükösd Mihály: *Egy magatartás széthullása. Gondolatok Márai Sándor új könyvéről*. („Napló 1945–1957”, New York 1958). Valóság, 1959. aug. 30. 4. sz. 46–50.

¹⁸ Gyergyai Albert: *Magyarok külföldön*. Kortárs 1969. febr. 2. sz. 320–327.

¹⁹ Rónay György: *Az olvasó naplója*. Vigília 1970. dec. 12. sz. 844–847.

²⁰ Simonyi Imre: *Márai*. Élet és Irodalom 1972. márc. 25. 13. sz. 15.

²¹ Ferenczi László: *Egy polgár vallomásai. (Márai Sándorról.) Valóság és varázslat*. Bp. 1979. PIM–NPI. 231–240.

²² Vámos Imre: *Magyar írók külföldön*. Műhely 1981. 1. sz. 37–42.

²³ Rónay László: *A polgári világ alkonya – Márai Sándor tükrében*. Műhely, 1983. 4. sz. 3–14.

²⁴ Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok*. Szeged. 2004. 164.

²⁵ Posztumusz interjú. Válogatás Thassy Jenő hangarchívumából. Bp. 2004. Balassi. 30.

- ²⁶ Furkó Zoltán: *Márai Sándor üzenete*. Bp. 1990. Püski.
- ²⁷ Rónay László: *Márai Sándor*. Bp. 1990. Magvető; Szegedy-Maszák Mihály: *Márai Sándor*. Bp. 1991. Akadémiai.
- ²⁸ Fried István: *Író esőköpenyben*. Bp. 2006. Helikon.
- ²⁹ Ennek szándékát még *Márai Sándor titkai nyomában* című könyvében jelzi. Salgótarján. 1993. 6.
- ³⁰ Lőrinczy Huba: *Az emigráció jegyében. Értekezések Márai Sándorról*. Szombathely. 2006. 7.
- ³¹ Mészáros Tibor: *Márai Sándor bibliográfia*. Bp. 2003. Helikon–PIM.
- ³² Kováts Miklós: *Márai Sándor diákévei*. Irodalmi Szemle, 1999. jan.–febr. 1–2. sz. 127.
- ³³ *Márai Sándor titkai nyomában*. Salgótarján. 1993. 6.
- ³⁴ Rónay László: *Márai Sándor*. Bp. 2005. Akadémiai.
- ³⁵ Mészáros Tibor: *Köszönöm a sorsnak, hogy ember voltam...* Bp. 2006. Helikon–PIM.
- ³⁶ *Posztumusz reneszánsz. Tanulmányok Márai Sándor német nyelvű utóéletéhez*. Szeged. 2005. Grimm.
- ³⁷ *Köszönöm a sorsnak, hogy ember voltam* (Bp. 2006. Helikon–PIM.) című kötetben közöltekhez képest a sikerről szóló tanulmányban néhány újabb szempontot sorakoztatunk fel, illetve az ott leírt megálapításokat finomítottuk, valamint az újabb tényekkel kibővítettük a példatárát.
- ³⁸ Bölcsességek januártól decemberig. Bp. 2004. 262–263.
- ³⁹ A legnagyobb jövedelmek. Bp. 1943. 90.
- ⁴⁰ Dalos László: *Nemecsek a Lánchídon*. Bp. 2004. 162.
- ⁴¹ Színházi Élet 1932. jan. 3–9. 2. sz. 22–23.
- ⁴² *Idő közben*. Képes Vasárnap 1939. jún. 11. 24. sz. 3–4.
- ⁴³ Nemzeti Kamaraszínház 1940. okt. 16.
- ⁴⁴ Nemzeti Színház 1942. dec. 5.
- ⁴⁵ Pesti Színház 1945. dec. 15.
- ⁴⁶ *A kassai polgárok*. Bp. 2004. 7.
- ⁴⁷ Garai Tamás: *Márai Sándor érdekeseket mond – de nem akarja, hogy megírjuk*. Színház 1947. október 7–13. 41. sz. 10.
- ⁴⁸ *Sindbad geht heim*. Vaduz. 1978. Nova.
- ⁴⁹ Haldimann Eva: *Requiem auf ein Requiem*. Neue Zürcher Zeitung 1979. ápr. 28. 97. sz. 37.
- ⁵⁰ Pesti Hírlap 1938. szept. 4. 199. sz. 5–6.
- ⁵¹ *Les Révoltés*. Paris. 1931. Les Revues.
- ⁵² *A Válás Budán, Vendéjáték Bolzanóban és A szegények iskolája* című műveket fordították le.
- ⁵³ 1950-ben és 1954-ben jelent meg a regény németül.
- ⁵⁴ *A Teljes Napló* 1957. [Kézirat] 42. A Márai-hagyatékban, jelzet nélkül.
- ⁵⁵ Le braci. Ford. Marinella d’Alessandro. Milano 1998. Adelphi.
- ⁵⁶ La Repubblica 1998. máj. 20. 40.
- ⁵⁷ Sette 1998. júl. 23. 133.
- ⁵⁸ Orsi, Alessandra Diario 1998. szept. 2. 62.
- ⁵⁹ Mancuso, Mariarosa Panorama 1998. máj. 21. 177.
- ⁶⁰ www.faz.net 2006. aug. 28.
- ⁶¹ *Die Glut*. München–Zürich. 1999. Piper.
- ⁶² Rauch, Renate Berliner Zeitung 1999. okt. 12.
- ⁶³ Die Tageszeitung 1999. okt. 12.
- ⁶⁴ Kronsbein, Joachim Der Spiegel 1999. okt. 11. 41. sz. 266–267.
- ⁶⁵ Schmidt–Dengler, Wendelin Falter 1999. okt. 41. sz. 5.
- ⁶⁶ The Independent 2002. jan. 12.

- 67 The Guardian 2002. jan. 5.
- 68 Evening Standard 2002. jan. 7.
- 69 The Observer 2002. jan. 13. 17.
- 70 The Sunday Times 2002. jan. 13.
- 71 Erich Fromm: *Birtokolni vagy létezni?* Bp. 1994. Akadémiai.
- 72 Breitenfellner, Kirstin: *Im Schatten der Katastrophe*. Album 2001. nov. 17.
- 73 *Műsoron kívűl*. Bp. 2004. 158–161.
- 74 *A Teljes Napló* 1945. Bp. 2006. 113.
- 75 Freitag 2000. szept. 8. 37. sz.
- 76 Adam Phillips London Review Books 2004. okt. 21.
- 77 *Jób... és a könyve*. München. 1982. 176.
- 78 Népszava 2004. nov. 27. 21.
- 79 Ujság 1936. nov. 4. 252. sz. 7.
- 80 Zeltner, Ernő: *Sándor Márai. Ein Leben in Bildern*. München–Zürich. 2001. Piper.
- 81 Zeltner, Ernő: *Sándor Márai. Een leven in beelden*. Amsterdam. 2006. Wereldbibliotheek.; Zeltner, Ernő: *Sándor Márai. Una vida en imágenes*. València-Granada. 2005. Universitat de València–Universidad de Granada.
- 82 *Storia della letteratura Ungherese*. Secondo volume. Torino. 2004.
- 83 Phillips, Arthur: *Dangerous games*. The New Yorker 2007. ápr. 2.
- 84 München. 1985. Újváry Griff. 153.
- 85 Los Angeles Times 2007. ápr. 14.
- 86 New York Times Book Review 2007. ápr. 29.
- 87 *Varázs*. Bp. 1945. Révai. 55.
- 88 Pákovics Miklós: *Kassa polgárai mi vagyunk*. Műhely 1991. 4. sz. 59–60.
- 89 Kapu 1993. 5. sz. 75.
- 90 *Mozgó Világ* ápr. 4. sz. 108–112.
- 91 Vasárnapi krónika. Bp. 2005. Helikon. 36–42.
- 92 Ujság 1936. júl. 5. 152. sz. 5.
- 93 Lillafüredi Fürdőújság 1933. jún. 10. 5–6. sz. 5.
- 94 Csak a fontosabbakat említvén: Fischer Alajos: *Márai Sándor: Egy polgár vallomásai életregényében fellelhető változtatások elemző bemutatása*. Studia Caroliensia, 2001. 1. sz. 119–127.; Fischer Alajos–Sarusi Kiss Béla: *A megcsonkított vallomás*. (Márai Sándor Egy polgár vallomásainak pere). ItK, 2003. 4–5. sz. 545–580.; Lőrinczy Huba: *Cenzúra és öncenzúra*. Az Egy polgár vallomásai eredeti és megcsonkított szövegről. Műhely, 2005. máj.–jún. 3. sz. 37–45.)
- 95 *Confessioni di un borghese*. Milano. 2003. Adelphi.
- 96 *A Garrenek műve*. Toronto. 1988. Vörösváry.
- 97 *A Teljes Napló* 1945. Bp. 2006. 315–316.
- 98 *A Teljes Napló* 1945. Bp. 2006. 335.
- 99 Bp. 1981. Református Zsinati Iroda.
- 100 Historicus: *L'unica sua vera colpa fa onore a Mindszenty. Il primate d'Ungheria e la corona di Santo Stefano*. Corriere d'Informazione (Milano) 1949. márc. 4–5. 54. sz. 3.
- 101 Vigilia 2001. aug. 8. sz. 598–608.
- 102 Bp. 1939. Révai. 84.
- 103 Kassa. 1918. Globus. 31–39.
- 104 Szepessi Miksa (1886–1944) – újságíró, publicista, 1918-tól a *Kassai Napló* főszerkesztője.
- 105 *Kassai Napló*, 1921. dec. 28. 268. sz. 5.

- 106 Magyar Kultúrszemle 1940. jún. 6. sz. 131.
- 107 *Bölcsességek januártól decemberig*. Bp. 2005. Helikon. 245–246.
- 108 *Egy polgár vallomásai*. Bp. 1935. 90.
- 109 Furkó Zoltán: *Márai Sándor üzenete*. Bp. 1990. 93–94.
- 110 Kakuszi B. Péter: *Márai Sándor és a német expresszionizmus*. ItK 2000. 1–2. sz. 165–184. A tanulmány 174. lapján idézi a levelet.
- 111 Kassai Napló 1922. jan. 1. sz. 9–10.
- 112 Sajtó alatt. *Marenka változásai*. Regény. A Globus kiadása. A részlet helye: Kassai Napló, 1923. ápr. 22. 92. sz. 9–10.
- 113 *Kedves Tibor!* Bp. 2003. Helikon. 27.
- 114 Infámis (lat.) – becsstelen, elvetemült.
- 115 Mészáros Tibor: *Márai Sándor bibliográfia*. Bp. 2003. 8–9.
- 116 Lelőhely: PIM Kézirattár V. 2293/164
- 117 Bp. 1932. Magyar Hírlap.
- 118 Amsterdam. 1976. Contact.
- 119 *Oroszország Márai Sándor szemével*. (Oroszország – amilyen volt, amilyen lett, és amilyen most. Márai Sándor és Dormándi László 1932-es összeállítása alapján.) Bp. 2003. XX. Század Intézet.
- 120 Fried István: *Márai Sándor intézeti regénytöredéke*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 1994. Tom. 26. 123–131.
- 121 *Emberi hang*. Košice. 1921. Globus.
- 122 Nyugat, 1922. szept. 1. 17–18. sz. 1113–1114.
- 123 *Egy polgár vallomásai*. Bp. 1935. 119.
- 124 *Egy polgár vallomásai*. Bp. 1935. 124.
- 125 *Menschheitsdämmerung*. Berlin. 1920. Rowohlt.
- 126 *Az expresszionizmus*. Bp. 1981. Gondolat. 52.
- 127 *Föld*. (Kitépett sorok egy reménytelenül lassan készülő regényből.) Jövő (Bécs) 1921. dec. 25. 266. sz. 10.
- 128 Furkó Zoltán: *Márai Sándor üzenete*. Bp. 1990. 90.
- 129 *Az első pénz*. Színházi Élet 1934. dec. 23–29. 58–64.
- 130 Pesti Hírlap 1942. máj. 17. 111. sz. 5.
- 131 *Föld*. Rész egy készülő regényből. Tűz 1922. ápr. 1. – máj. 1. 1–3. 115–118.
- 132 *Egy polgár vallomásai*. Bp. 1934. 264.
- 133 Pesti Napló 1918. ápr. 20. 94. sz. 1–2.
- 134 *Egy polgár vallomásai*. Bp. 1934. 279.
- 135 Rónay László: *Márai Sándor*. Bp. 1990. 326.
- 136 Magyarul: *Innen és túl*. In: *Kitépett noteszlapok*. Szeged. 2005. Lazi. 34–35.
- 137 Bálint György nevezte így a művet kritikájában. Pesti Napló 1933. ápr. 23. 91. sz. 23.
- 138 Kakuszi i. m. 172.
- 139 *Egy polgár vallomásai*. Bp. 1934. 282–283.
- 140 *Egy polgár vallomásai*. Bp. 1934. 288–289.
- 141 *Föld*. Kassai Napló 1922. jún. 18. 145. sz. 9.
- 142 Kassai Napló, 1922. dec. 3. 284. sz. 11.
- 143 Otto Dix (1891–1969) – német festőművész
- 144 *Berlin. „Nekünk ma Berlin a Párizsunk.”* Magyar írók Berlin élménye 1900–1933. Bp. 2007. PIM. 67.
- 145 *Aranyidők*. Szeged. 2006. Lazi. 105.
- 146 Kassai Napló 1922. dec. 14. 292. sz. 5.

- 147 Berlin. „Nekünk ma Berlin a Párizsunk.” i. m. 68.
- 148 *Egy polgár vallomásai*. Bp. 1935. 132.
- 149 *Az ok című művét fordította*. Kassai Napló 1922. szept. 1. – okt. 1.
- 150 *Német novella*. Bp. 1960. Európa. 222.
- 151 *A sziget*. Bp. 1934. Pantheon. 251.
- 152 *Hungaricus Viator: Márai*. Prágai Magyar Hírlap 1931. ápr. 5. 79. sz. 21–22.
- 153 *Jób... és a könyve*. München. 1982. Újváry Griff. 112.
- 154 *Föld*. Kassai Napló 1922. máj. 15. 116. sz. 9.
- 155 *Márai Sándor intézeti regénytöredéke*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 1994. Tom. 26. 131.
- 156 *Az expresszionizmus*. Bp. 1981. Gondolat. 240.
- 157 *Kassai Napló*, 1921. júl. 17. 153. sz. 2.
- 158 *Az expresszionizmus*. Bp. 1981. Gondolat. 244.
- 159 *Az expresszionizmus*. Bp. 1981. Gondolat. 248.
- 160 *Lírai antológia*. (Szlovenszko és Ruszinszko magyar költőinek alkotásaiból.) Berlin. 1926. Ludwig Voggenreiter. 49.